

T.C
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI SALNAMELERİ'NE GÖRE DİYARBAKIR (1869–1905)

DANIŞMAN
PROF. DR. NURİ ÇEVİKEL

HAZIRLAYAN
M. CİHAN ÖZDEMİR

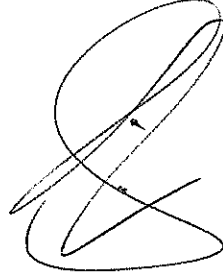
ŞANLI URFA

2011

Onay Belgesi

Prof Dr. Nuri ÇEVİKEL'in danışmanlığında, Mehmet Cihan ÖZDEMİR'in hazırladığı "Osmanlı Salnamelerine Göre Diyarbakır (1869-1905)" konulu bu çalışma 02.06.2011 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

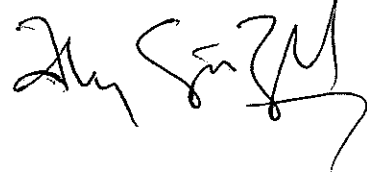
Danışman : Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL

Üye : Prof. Dr. Muammer GÜL

Üye : Yrd. Doç. Abdulkadir GÜZEL

Bu tezin Tarih Anabilim Dalında yapıldığını ve Enstitümüz Kayıtlarına göre düzenlendiğini onaylarım.

Prof. Dr. Abuzer PINAR
Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntılar, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
KISALTMALAR.....	iv
GİRİŞ.....	v
KAYNAKLAR.....	v
A. İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarih Kaynağı Olarak Salnameler.....	v
a. Devlet Salnameleri.....	v
a.1- Devlet Tarafından Tutulan Resmi Salnameler.....	v
a.2- İdari Salnameler.....	v
a. 3- Vilayet Salnameleri.....	vi
b. Özel Salnameler.....	vi
B.Diyarbakır Salnameleri.....	vii
C. Diğer kaynaklar ve araştırmalar.....	vii
Ç. Ansiklopediler.....	ix
D. Fotoğraf Arşivleri.....	x
E. Lügatler.....	x
F. Bilimsel Toplantılar(Sempozyum Bildirileri).....	x
I. BÖLÜM: İSİM, COĞRAFYA VE İKLİM ŞARTLARI	
A. İsim.....	1
B. Coğrafya ve İklim Şartları.....	3
II. BÖLÜM: TARİH	
A. XIX. Yüzyıla Kadar Diyarbakır.....	9
B. XIX. Yüzyılda Diyarbakır.....	11
III. BÖLÜM: ŞEHİRCİLİK	
A. Şehir Yerleşimi:	21
B. Eski Eserler:	23
IV. BÖLÜM: İDARE	
A. Merkezi Teşkilat ve Devlet Erkânı.....	29
B. Merkeze Bağlı Birimler ve Görevli Memurlar.....	36
V. BÖLÜM: NÜFUS	
A. Müslümanlar.....	46
B. Gayrimüslimler.....	48
VI. BÖLÜM: TOPLUM	
A. Aşiretler.....	51

B. Cemaatler.....	53
VII. BÖLÜM: EKONOMİ	
A. Tarım (nehirler, sulama sistemleri).....	58
B. Hayvancılık.....	61
C. Sanayi ve Ticaret.....	61
D. Su ürünleri (mâiyât).....	62
E. Vergi Sistemi.....	70
a. Vergiler.....	70
b. Vergi Memurları.....	73
VIII. BÖLÜM: EĞİTİM VE KÜLTÜR	
A. Eğitim Sistemi.....	74
a. Medreseler.....	74
b. Müderrisler ve Talebeler.....	78
b.1Müderrisler	78
b.2 Talebeler.....	81
c. Medreselerde Okutulan Dersler.....	84
ç. Mektepler.....	85
B. Kültür Kurumları.....	85
a. Kütüphaneler.....	85
b. Basın-yayın kuruluşları, gazeteciler.....	86
IX. BÖLÜM: HABERLEŞME VE ULAŞIM	
A. Haberleşme İdaresi.....	88
B. Posta, Telgraf ve Tarifeler.....	89
a. Telgraf Ücret Tarifesi.....	89
b. Posta Ücret Tarifesi.....	90
C. Ulaşım.....	92
SONUÇ	94
EKLER: BELGELER, RESİMLER, HARİTALAR	96
KAYNAKÇA	108
ÖZET	111
ABSTRACT	112

ÖNSÖZ

Geçmişten günümüze kadar gelişen tarihi süreç içerisinde önemli bir tarihi mirasa sahip olan Diyarbakır, tarihinin başlangıcından günümüze kadar farklı uygarlıkların idaresinde kalmıştır. Diyarbakır, toplumların farklı din, inanç ve kültürel değerlerinin bir arada bulunduğu bir şehirdir. Bu sebeple Diyarbakır'ın önemli bir kültürel zenginliği bulunmaktadır. Diyarbakır, bu şehre gelen toplumların beraberinde getirdikleri ve burada oluşturdukları kültür ve medeniyetlerin izlerini ve eserlerini içinde barındırması nedeniyle adeta bir açık hava müzesi konumundadır. Biz de bu çalışmamızda tarihe tanıklık eden Diyarbakır'ın XIX. Yüzyılda kayıt altına alınmış olan Diyarbakır Salnameleri'nin ihtiva ettiği idari ve sosyo-ekonomik bilgilerini 9 bölümde sunmaya çalışacağız. Bu çalışmamız, hem birinci el kaynak hem de ikinci el kaynaklardan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda oluşturulmuştur. Bu sebeple, bu çalışmamızın 19. Yüzyıl Diyarbakır dönemine ışık tutacağını umuyor ve bu sahada çalışma yapan akademisyenlere ve araştırmacı yazarlara; bu çalışmaya bakmalarının kendilerine yardımcı bir kaynak olacağı düşüncesiyle, bu çalışmayı değerlendirmelerini tavsiye ediyoruz. Son olarak, gerek lisans eğitimimde gerekse yüksek lisans eğitimimde maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen aileme ve de çalışmalarım da acemi heyecanımı sabırla karşılayarak ve her fırsatta yardımlarını esirgmeden bana yardımcı olan danışmanım Sayın Prof. Dr. Nuri Çevikel'e canı gönülden şükranlarımı sunuyorum.

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
ev.	: Çeviren
dk.	: dakika
ed.	: editör
h.	: hieri
haz.	: hazırlayan
hz.	: hazretleri
m.	: miladi
s.	: sayı
t.	: tercüman
tdvia.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
t.t.k	: Türk Tarih Kurumu
yay.	: yayınları

GİRİŞ

KAYNAKLAR

A. İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarih Kaynağı Olarak Salnameler.

Salname: Farsça bir kelime olup sal (sene) ve name (yazılı belge) kelimelerinin bir arada kullanılmasıyla türetilmiş bir kavramdır. Ayrıca bu salnamelere “nev-sal” da denilmektedir.¹

Salnameler, Osmanlı İmparatorluğu’nda idari ve sosyo-ekonomik açıdan resmi ve özel işletmeler tarafından tutulan yıllık kayıtlardır. Bunlar, resmi ve özel olmak üzere iki çeşittir. Ayrıca bu salnameler, devlet (resmi), idari ve vilayet yıllıkları olarak üç farklı başlıkta incelememiz resmi salnamelerin daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır. İkinci olarak da Özel salnamelere de yer verilecektir.²

a.1. Devlet Salnameleri:

Devlet tarafından tutulan resmi salnameler: Bu salnamelerin ilki H. 1263 (M. 1847) senesinde Mustafa Reşid Paşa’nın başkanlığında yayınlanmıştır. Bu resmi salnamelerin hazırlanması için Tarihçi Hayrullah Efendi’nin görevlendirilmesine rağmen, Ahmet Vefik Paşanın başkanlığında hazırlanmıştır. Batı dünyasında olumlu etki yapan salnameler, batılı kimi aydınlar tarafından aynı sene içerisinde yabancı dillere çevirilip yayınlanmıştır.³ Osmanlı İmparatorluğu’nun idari yapısını kategorize ederek; mülkiye, askeriye ve ilmiye diye yayınlanan bu salnameler, bu kurumlar içerisinde görevli olan memurların ve makamların isimlerini planlı bir şekilde ihtiva etmektedir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti’nde şenliklerden dini bayramlara kadar içtimai hayatı ilgilendiren bu özel günleri içeren bir takvimle beraber, kara ve deniz taşımacılığına ait fiyat listeleri, Osmanlı parasının yabancı paralar karşısındaki değerini gösteren çizelgeler, yabancı devletlerin elçileri, heyetleri, nüfusları ve askeri durumları hakkındaki bilgileri de içermektedir.⁴

a.2. İdari Salnameler:

Bu yıllıklar resmi salnameler düzeyinde olmamasına rağmen, resmi salnameler için önemli bir bilgi kaynağı olmaktadır. H. 1282–1326 (M.1865–1908) dönemleri arasında 51

¹“Salname” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, 36. C, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009. S. 51.

² TDVİA, s. 52. Ayrıca bkz: Mevlüt, Karaca, (ed), **Osmanlıca Türkçe Lügat**, “Salname maddesi” İstanbul: Hisar Yayınevi.

³ TDVİA, s. 52. Ayrıca bkz: Pakalın, Zeki. M. “Salname” **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri 1**, 3.baskı, İstanbul: M.E.B, 1983, s. 105–106.

⁴ TDVİA, s. 52.

adet basılan bu salnamelerin bir bölümü, idari ve askeri kurumlar tarafından çıkartılmıştır. Bu salnameler de, kara ve deniz kuvvetlerinin idari yapısını, sivil memur sayısı, asker sayısı ve ordunun geçmişteki çalışmalarını içeren bilgiler bulunmaktadır.⁵

a.3. Vilayet Salnameleri:

Halep eyaletinin mektupçusu İbrahim Halet Bey'in yayınlamış olduğu Fihrist-i Vilayet-i Haleb adlı salnamesi, bu salnamelerin çıkartılmasına vesile olmuş ve bu salnamelerin basılmasında örnek teşkil etmiştir. Bu salnamelerin ihtiva etmiş olduğu ekonomik bilgiler ve istatistikler sarayın dikkatini çekmesi neticesinde devlet erkânı, her vilayete birer örneğinin gönderilmesini ve her vilayetin bu şekilde salname çıkartmasını istemiştir. İlk vilayet salnamesi H. 1263 (M. 1866) senesinde Salname-i Vilayet-i Bosna ismiyle Saraybosna'da basılmış ve akabinde Halep (H. 1284-M.1866), Konya (H. 1285-M.1867), ve Tuna vilayetlerinde buna benzer vilayet salnameleri çıkartılmıştır. Bu salnameler ise, içerik bakımından her vilayete göre farklılık arz etmektedir. Bu salnameler, genel olarak vilayetin idari yapısı, idari personelleri, vilayetin tarihi, eski eserleri, coğrafi konumu, idari bölümleri, kazaları, nahiyeleri, kasaba ve köyleri, üretim faaliyetleri, ticari ve nüfusu hakkındaki bilgileri, fotoğraflar ve haritaları ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Ayrıca bu salnameler, basıldıkları dönem içerisinde saydığımız bu özelliklerin herhangi birinde oluşan değişiklikleri de içermesi bakımından önem arz etmektedir.⁶

b. Özel Salnameler:

Özel salnameler, Osmanlı İmparatorluğu'nda kimi özel vakıflar, kurumlar ve kişiler tarafından çıkartılmıştır. Bu salnameyi ilk olarak Türkiye Fi Sene H. 1288 (M. 1871) adıyla Ali Suavi tarafından Paris'te çıkarılmıştır. H. 1289 (M. 1872) senesinde ikincisi, H. 1290 (M. 1873) senesinde üçüncüsü ve bu tarihten sonra bu salnamelerin basılıp basılmadığı hakkında herhangi bir bulguya rastlanmamaktadır. Bu özel salnamelerde Osmanlı'nın coğrafi konumu, nüfus bilgileri, zirai ve sınaî verileri, kara ve deniz yolları, ticari gemiler ve limanları, para ve ölçü birimleri ve şirketler hakkındaki tüm bu bilgiler Ali Süavi tarafından kaleme alınmıştır.⁷

---

⁵ TDVİA, s. 52.

⁶ TDVİA, s. 53.

⁷ TDVİA, s. 53.

B. Diyarbakır Salnameleri

Diyarbakır Salnamesi, bir vilayet salnamesi niteliğinde olup 5 ciltten ve 20 yılı ihtiva eden kısımlardan oluşmaktadır.

Birinci cildi; 1869–1870, 1870–1871, 1871–1872, 1872–1873 ve 1873–1874 yıllarına ait bilgileri içeren 5 kısımdan oluşmaktadır.⁸ İkinci cildi; 1874–1875, 1875, 1876 yıllarına ait bilgileri içermektedir.⁹ Üçüncü cildi; 1877, 1882–1883, 1883–1884, 1884–1885 yıllarına ait bilgileri ihtiva etmektedir.¹⁰ Dördüncü cildi; 1890–1891, 1894–1895, 1801–1802 (bu kısım 1898–1899 yazılması gerekirken sehven 1801–1802 olarak yazılmıştır), 1899–1900 yıllarına ait bilgileri içermektedir.¹¹ Beşinci ve son cildi ise 1900–1901, 1901–1902, 1903–1904 ve 1905 yıllarına ait bilgileri ihtiva etmektedir.¹² Bu salname, resmi unvanları, Diyarbakır vilayetinin idari teşkilatını, tarihini, nüfusunu, coğrafi konumunu, şehrin mimari yapısı ve yerleşimini, vilayette ikamet etmiş olan aşiretleri, vilayetin iktisadi durumunu, eğitim ve kültür durumunu, haberleşme ve ulaşım gibi bilgileri içermesi bakımından XIX. Yüzyıla ışık tutmaktadır.¹³

C. Diğer Kaynaklar ve Araştırmalar

1. Abidin, Zeynel, **Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü**, Diyarbakır Söz Matbaası., Diyarbakır, 2007.
2. Akşin, Sina, (Haz.), **Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600–1908**, 3. C. 4. Basım, Cem Yayınevi., İstanbul, 1995.
3. Bağlı, Mazhar., Binici, Abdulkadir, **Kentleşme Tarihi ve Diyarbakır Kentsel Gelişimi**, Bilim Adamı Yay., Ankara, 2005.
4. Beysanoğlu, Şevket, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (başlangıçtan Akkoyunlular'a kadar)**, 1. c, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yay., Ankara, 1998.
5. Beysanoğlu, Şevket, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar)**, 2. c, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yay., Ankara, 1998.

⁸ A. Zeki, İzgöer, **Diyarbakır Salnameleri**, 1. C, İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Yay, 1999.

⁹ İzgöer, a.g.e, 2. c.

¹⁰ İzgöer, a.g.e, 3. c.

¹¹ İzgöer, a.g.e, 4. c.

¹² İzgöer, a.g.e, 5. c.

¹³ İzgöer, a.g.e. 1. 5. c.

6. Beysanoğlu, Şevket, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (Cumhuriyet'ten Günüme Kadar)**, 3. c, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yay., Ankara, 1998.
7. Beysanoğlu, Şevket, **Diyarbakirli Fikir ve Sanat Adamları**, 1. c, San Matbaası., Ankara, 1997.
8. Beysanoğlu. Şevket, **Diyarbakirli Fikir ve Sanat Adamları**, 2. c, San Matbaası., Ankara, 1997.
9. Beysanoğlu, Şevket, **Diyarbakirli Fikir ve Sanat Adamları**, 3. c, San Matbaası., Ankara, 1997.
10. Beysanoğlu, Şevket. **Diyarbakirli Fikir ve Sanat Adamları**, 1.c, (yeni ilavelerle 2. basılış) San Matbaası., Ankara, 1997.
11. Beysanoğlu, Şevket. **Diyarbakirli Fikir ve Sanat Adamları**, 2.c, (yeni ilavelerle 2. basılış) San Matbaası., Ankara, 1997.
12. Beysanoğlu, Şevket. **Diyarbakirli Fikir ve Sanat Adamları**, 3.c, (yeni ilavelerle 2. basılış) San Matbaası., Ankara, 1997.
13. Beysanoğlu, Şevket. **Diyarbakirli Fikir ve Sanat Adamları**, 4.c, (yeni ilavelerle 2. basılış) San Matbaası., Ankara, 1997.
14. **Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, Kılıçoğlu, S. Araz., N. Devrim, H., Meydan-Larousse, (ed.) 3. C, Meydan Yay., İstanbul.
15. Demir, Ahmet, **İslamın Anadolu'ya Geliő (Doğu ve Güneydoğu İlleri)**, 2. Baskı, Kent Yayınları., İstanbul, 2008.
16. **Diyarbakir Salnameleri**, İzgöer, A. Zeki, (haz) Cilt. 1-5, Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul, 1999.
17. Doğan, Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, 7. B, Rehber Yayınları., Ankara, 1990.
18. Emiri, Ali, **Osmanlı Vilayeti Şarkiyesi (Doğu Vilayetleri)**, İlahiyat yayınları., Ankara, 2005.
19. Gabriel, Albert, **Diyarbakır Surları**, çev: Kaya Özsezgin, Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yay., Ankara, 1993.
20. Gökalp, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, Akvaryum Yayınevi., İstanbul, 2005.
21. Gökalp, Ziya, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Akvaryum Yayınevi., İstanbul, 2005.
22. Gökalp, Ziya, **Türk Medeniyeti Tarihi**, Güneş Matbaacılık., İstanbul, 1976.
23. İlhan, M. Mehdi, **AMİD(Diyarbakir)**, T.T.K., Ankara, 2000.

24. Işık, İhsan, **Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi**, 5. C, Elvan Yayınları., Ankara, 2007.
25. **İslam Ansiklopedisi- İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügati**, Adıvar, A., R. Arat., A. Ateş., İ. Yazıcı, (ed.) 3. C, Milli Eğitim Basım Evi., İstanbul, 1963.
26. Karaca, Mevlüt, **Osmanlıca Türkçe Lügat**, Hisar Yayınevi., İstanbul.
27. Korkusuz, Şefik, **Seyahatnamelerde Diyarbakır**, Kent Yay., İstanbul, 2003.
28. Melek, Ali., Demir, Abdullah, (ed.) **Dini Değerleri İle Diyarbakır**, Diyarbakır İl Müftülüğü Yay., Diyarbakır, 2009.
29. Ocak. Esmâ, **Duvar İçindeki Diyar (Diyar-Be-Kir)**, 1. C, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İstanbul, 1998.
30. **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu**, "Bildiri Özetleri" 15-17.11.2006 Class Hotel, Diyarbakır, Pozitif Matbaacılık., Ankara, 2006.
31. Ö. Göçkün, **Hususi Mektuplarına Göre Ziya Gökalp'in hayat Görüşü**, İletişim yayınları., İstanbul, 1992.
32. "Süleyman Nazif" http://tr.wikipedia.org/wiki/S%C3%BCleyman_Nazif, (13.02.2011)
33. Şimşek, Mehmet, **Amid'den Diyarbakır'e Eğitim Tarihi**, Kent Yay., İstanbul, 2006.
34. Yediyıldız, Bahaeddin., Tomenendal, Kerstin, (ed.) **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır**, 1-3. C, Pozitif Matbaacılık., Ankara, 2008.
35. Yılmazçelik, İbrahim, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)**, TTK Basımevi., Ankara, 1995.
36. Tanıl, Bora, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, "Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi" 1. Bsk, İletişim Yayıncılık., İstanbul, 2001.
37. Yatkın, Abdulaziz, **Açık Hava Müzesi Diyarbakır**, Arkadaş Matbaa., Diyarbakır, 2007.

Ç. Ansiklopediler:

1. **Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, Kılıçoğlu, S. Araz., N. Devrim, H., Meydan-Larousse, (ed.) 3. C, Meydan Yay., İstanbul.
2. **İslam Ansiklopedisi- İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügati**, Adıvar, A. Arat., R. Ateş, A., Kafesoğlu, İ. Yazıcı., (ed.) T, 3. C, Milli Eğitim Basım Evi., İstanbul, 1963.

3. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, 9. C, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları., İstanbul, 2009.
4. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, 28. C, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları., İstanbul, 2009.
5. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, 36. C, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları., İstanbul, 2009.

D. Fotoğraf Arşivleri:

1. Diyarbakır Kültür Müdürlüğü Fotoğraf Arşivi
2. İl Özel İdaresi Personeli H. Şahin Zorlu'nun Fotoğraf Arşivi
3. Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Fotoğraf Arşivi
4. İHH(İnsani Yardım Vakfı) Diyarbakır Şubesi Fotoğraf Arşivi

E. Lügatler:

1. Karaca, Mevlüt, (ed), **Osmanlıca Türkçe Lügat**, “Salname maddesi” Hisar Yayınevi., İstanbul.

F. Bilimsel Toplantılar(Sempozyum Bildirileri):

1. **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu**, “Bildiri Özetleri” 15–17.11.2006 Class Hotel, Diyarbakır, Pozitif Matbaacılık., Ankara, 2006.
2. **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri 20–22 Mayıs 2004 Diyarbakır**, Kankal, Ahmet, Taş, K. Ziya, (haz.) O.R.B Organizasyon., İzmir, 2004.
3. **I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu**, Öztürk, Yener, Haspolat, Kenan, (ed.) 25–27 Mayıs 2009, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2010.
4. “2. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu”, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e-Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır**, Ekici, Cevat, (ed.), Pozitif Matbaacılık, Ankara, 2006.

I. BÖLÜM: İSİM, COĞRAFYA VE İKLİM ŞARTLARI

A) İsim:

Diyarbakır şehrine verilen ilk isim M.Ö. 1300 yıllarından kalma ve Asurlulara ait olduğu düşünülen bir kılıç kabzasında yazılı olan “Amidi” isminden geldiği düşünülmekte olup, “Amidi” isminin M.Ö. 305 yıllarını içeren Asur belgelerinde yazılı bir bilgi olduğu bilinmektedir.¹ Ayrıca bazı Kürt kaynaklarına göre Amedi ve Amidi isimlerinin Kürtçe olduğu ve anlamlarının ise; Amedi: bizim gördüğümüz şehir, Amidi: benim gördüğüm şehir anlamlarına geldiği ifade edilmiştir.² Salnamelerden edindiğimiz bilgilere göre Diyarbakır’ın ilk isminin “Amid” olduğu belirtilmektedir. Cizre ve Rum toplumlarının sınır kesimlerine Amid dendiği ve Diyarbakır’ın bu iki bölge arasında bulunması nedeniyle Rum ve Arap tarihçilerinin, Diyarbakır şehrine “Amid” ismini verdikleri ifade edilmiştir.³

Şehrin ilk isminin daha önce Amid olduğu ve Arab kökenli Bekr Bin Vail tarafından şehrin alınmasından sonra, Amid isminin Bekr Bin Vail’e isnad edilerek Diyar-ı Bekir denildiği belirtilmiştir. Şehrin surlarının kara taştan örülmesinden ötürü “Amidü’s Sevda veya Kara Amid” isminin verildiği ifade edilen bilgiler arasındadır.⁴

Diyarbakır’ın batı yönündeki Rum Kapısı’nın yakınlarında bulunan ve Süryanilere ait olduğu bilinen Hz. Betül Meryem veya Dar-ı Bakire diye bilinen kilisenin isminden ötürü Diyarbakır’ın Diyarbekir ismini aldığına dair rivayetler varsa da kesin değildir.⁵

---

¹Zeynel, A. Çiçek, **Diyarbakır’ın Fethi, Tarihi ve Kültürü**, Diyarbakır: Diyarbakır Söz Matbaası, 2007. s. 8. Ayrıca bkz: *Diyarbakır’ın İsmi ve Fethi Üzerine Bazı Mülahazalar*. Karan, Cuma, **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı’ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri 20–22 Mayıs 2004 Diyarbakır**, Kankal, Ahmet, Taş. K. Ziya, (haz.) İzmir: O.R.B Organizasyon, 2004. s. 825. Ayrıca bkz: Ahmet, Demir, **İslam’ın Anadolu’ya Gelişi(Doğu ve Güneydoğu İlleri)**, 2. Baskı, İstanbul: Kent Yayınları, 2008. s. 106.

²Çiçek, a.g.e, s. 8.

³İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 254.

⁴İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 254.

⁵İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 195. Ayrıca bkz: Şevket. Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (başlangıçtan Akkoyunlular’a kadar)**, 1–3. c, Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yay, 1998.

Ayrıca Amid ismiyle ilgili M. Şefik Korkusuz, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden şöyle bir rivayet aktarmaktadır:

“O asırda yıldız gibi temiz bir hükümdar kız vardı ki Amalak kızlarından idi. Yunus peygambere iman getirip Müslüman oldu. Gayet zengin olduğundan Hazret-i Yunus’un öğretmesi ile bu Diyarbekir’i siyah granit taşından yaptırdığı için, o kızın adına nispetle Acem(Arap olmayan, yabancı) tarihçileri buraya Diyar-ı Bıkr(kız diyarı) demişlerdir. Kız şehri demektir. Amma; Rum tarihçileri, şehrin dört duvarı kara taştan yapıldığı için, Kara Amid derler. Padişah defterinde böyle kayıtlıdır.”⁶

Diyarbakırlı Yahudiler, Diyarbakır’ın Tevrat’ta bahsi geçen “Kalne” şehri olduğunu belirtmektedirler. Şöyle ki:

"Ve Kuş Nimrod'un babası oldu; O, yeryüzünde kudretli adam olmaya başladı. O, Rabbin indinde kudretli aver idi; bundan dolayı: Rabbin indinde Nemrud gibi kudretli avcı, denilir. Ve onun krallığının başlangıcı Şinar diyarında Babil ve Erek ve Akkad ve Kalne idi."⁷

Diyarbakır’ın eski ismi Asurluların kaynaklarında Amidi, Yunanlılara ve Latin’lere ait kaynaklarda ise Amido ya da Amida diye geçmektedir. Roma döneminde şehri ve surlarını inşa eden Kral Konstantinus’un isteği üzerine Diyarbakır: “Konstantiniye” diye isimlendirilmiştir. Ancak bu isim pek benimsenmemiştir.⁸

Araplara ait kaynaklarda Amid. Osmanlılar döneminde şehre verilen isim Amid ve eyalete verilen isim ise Diyarbekir diye geçmektedir. Cumhuriyet dönemine gelince, 1937 yılına kadar Amid, sonrasında ise alınan bir kararla, günümüz Türkçesine uygun olarak bölge ismi olan Diyar-ı Bekr, Diyarbakır diye değiştirilmiştir.⁹ Sonuç olarak, Diyarbakır’ın günümüze kadar almış olduğu isimleriyle ilgili tarihçilerin büyük çoğunluğu ittifakla yukarıda belirtilen isimler üzerinde hemfikirdirler.

⁶ Şefik. Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, İstanbul: Kent Yay, 2003. s. 23. Ayrıca bkz: *Salnamelere Göre Diyarbakır’ın Manevi Envanteri*, Kenan Haspolat, 2. “Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu, 25–27 Mayıs 2009”, (Yayınlanmamış), (haz: Y. Öztürk, K. Haspolat), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay, 2010.

⁷ Aktaran: Kenan Haspolat: Tevrat, Tekvin, 10/8–12. *Salnamelere Göre Diyarbakır’ın Manevi Envanteri* “2. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu, 25–27 Mayıs 2009”, (Yayınlanmamış), (haz: Y. Öztürk, K. Haspolat), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay, 2010.

⁸ Kenan Haspolat, *Salnamelere Göre Diyarbakır’ın Manevi Envanteri* “2. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu, 25–27 Mayıs 2009”, (Yayınlanmamış), (haz: Y. Öztürk, K. Haspolat), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay, 2010. Ayrıca bkz: *Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler*, Canan. Parla, “I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı’ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri 20–22 Mayıs 2004 Diyarbakır”, Kankal. Ahmet, Taş. K. Ziya, (haz.) İzmir: O.R.B Organizasyon, 2004. s. 249–250 ve Abdulhalik. Bakır, “Klasik İslam Kaynaklarında Amid(Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi”, “I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı’ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri 20–22 Mayıs 2004 Diyarbakır” İzmir: O.R.B Organizasyon, 2004. s. 839.

⁹ Bahaeddin, Yediyıldız ve Kerstin, Tomenendal. (ed.), *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, 1. C, Ankara: Pozitif Matbaacılık, 2008. s. 17–18. Ayrıca bkz: Esmâ. Ocak, *Duvar İçindeki Diyar (Diyar-Be-Kir)*, 1. C, İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay, 1998. s. 7–8.

B) Coğrafya ve İklim Şartları:

Fırat ve Dicle nehirleri arasında geniş bir düzlükte bulunan Diyarbakır, Yunanlılar tarafından Mezopotamya, Araplar tarafından ise El-Cezire ismiyle anılmıştır. Dönemin tarih ve coğrafya kitaplarında ise, cezire-i ma-beyne'n-nehreyn (iki nehir arası) diye yazılmaktadır. Diyarbakır, insanlığın medeniyet merkezi olmasıyla insanlık tarihinde önemli bir konuma sahiptir. Bununla beraber Diyarbakır, ılıman bir iklime, geniş ve verimli topraklara ve de dağlarında barındırdığı envai çeşit madenlere sahip olması nedeniyle yerleşime ve gelişime açık bir şehir olma özelliğine de sahiptir. Diyarbakır vilayeti, Osmanlı dönemi öncesinde Kürdistan Eyaleti olarak da bilinirdi.¹⁰

Diyarbakır, vilayetin merkezi olmakla beraber adı geçen sancağın ve kazanın merkezi konumundadır. Diyarbakır sancağının (bölge olarak) yüz ölçümü 18.930 kilometre ve nüfusu ise 153.221 kişiden oluşmaktadır. Diyarbakır (şehrin kendisi) kazası ise 4.853 kilometreyi ihtiva eden 1 şehir, 4 nahiye, 393 karye (366 müslim, 15 gayri Müslim, 12 muhtelit (diğerleri) ile 41.998 nüfusu ihtiva etmektedir.¹¹ İstanbul'un yerel saatinden 45 dakika ileride olan Diyarbakır, İstanbul'a 1.310 kilometre uzaklıktadır. Ayrıca, Diyarbakır'ın Karadeniz'de bulunan Samsun limanına 572 ve Akdeniz'de bulunan İskenderun limanına ise 536 kilometre uzaklığı bulunmaktadır. Diyarbakır, Dicle ve Fırat nehirlerinin kuzeyinde bulunmakta olup, 37° 25 dakika kuzey enlemleri ile 38° 2 dakika doğu boylamları arasında yer almaktadır ve denizden yüksekliği ise 626 metredir. Dicle nehrinin üzerinde yüksek bir düzlükte bulunan Diyarbakır, çevresi surlarla çevrilidir. Bu surlar, 8 kilometre uzunluğunda ve 72 burçtan oluşmaktadır.¹² Şehrin iç ve dış kesimlerinde birden fazla bağ, bahçe, mesire yerleri ve tarihi köşkler bulunmaktadır.¹³

Ayrıca, Dağ Kapı ve Mardin Kapı ile Dicle nehrinin arasında insana gam ve kederini unutturan badem, şeftali, elma ve menekşe çiçekleri ve de gülfidanlarının bulunduğu bahçeler mevcuttur. Salnameden edindiğimiz bilgilere göre, bu bahçede mevcut olan rengârenk çiçeklerden ötürü bahçeyi kendine yurt edinen bülbüllerin sesi, bahar mevsimi boyunca Dicle nehrinin şırıltısı ve rüzgârın esintisine karışarak insana gamını ve kederini unutturan bir huzur yaşattı. Yaz mevsiminin başlarında menekşe ve gül yetiştirilir. Sonbahar mevsiminde ise şehir halkı Dicle nehrinin her iki tarafında kavun ve karpuz yetiştirir ve bostanların kurulduğu yerlerde kamıştan yapılmış

¹⁰ İzgöer, a.g.e, 4. C, s. 361.

¹¹ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 195.

¹² İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 196.

¹³ İzgöer, a.g.e, 4. C, s. 361.

çadırlarda kırk veya elli gün bostanda kalırlardı. Şehirde kalabalık çarşı ve pazarlar; 19. Yüzyılın modern imkânlarıyla yapılmış geniş caddeler, şose yollar; dükkânlar ve kahvehaneler bulunmaktadır.¹⁴

Şehrin iklimine bakacak olursak; Diyarbakır şehrinin üzerinde bulunduğu topraklar genellikle, verimli ve mahsullü olması hasebiyle eski zamanlardan beri tarihçiler, bu coğrafya ile ilgilenmişlerdir. Diyarbakır'ın İklimi ve havasının uygunluğu ve de bulunduğu coğrafyanın manzarasının mükemmel derecedeki güzelliği burada yaşayan insanların kişiliklerine sirayet etmiştir.¹⁵ Diyarbakır arazisinin çok verimli olması ve Diyarbakır çevresini saran nehirler ile derelerin bulunması, şehre her türlü bayındır imkânını sağlamıştır. Şehrin havasının latif ve yaşanabilir olmasının yanında Diyarbakır ili ve Nusaybin kasabasında sürekli olarak sıtma hastalığı baş göstermiştir.¹⁶

Diyarbakır şehrinin kuzey kesiminde kasım ayının son günlerinde kar yağmaya başlar. Kış mevsimi şiddetli olup, Aralık ayının sonuna doğru başlar ve Şubat ayının sonuna kadar devam eder. Kış mevsiminde sıcaklıklar sıfırın altında 5 ile 10°'ye kadar iner ve bazen de bu sıcaklık -15°'i bulur. Yaz mevsiminde ise sıcaklıklar, gölgede 36-37°c ve bazen de 39°'yi bulur. Diyarbakır şehirde yılda iki ay kar, beş ay yağmur ve beş ay da kuraklık olur ancak bu kuraklık çok sıklıkla görülmez.¹⁷ Bunlara bağlı olarak, Diyarbakır şehrinin 1901–1902 yıllarına ait salnamesinde, mevsimlerin sıcaklık değerleri ile ilgili verilen bilgilere bakacak olursak:

“Mevsimler	Güneşte	Gölgede
İlkbahar	9–39	14–28
Yaz	40–47	28–37
Sonbahar	42–10	28–14
Kış	6–8	11–14” ¹⁸

Bahsi geçen yılda şiddetli soğukluk ve Ocak ayının sekizinci gününde termometreyle yapılan ölçüm sonucunda, sıcaklık değerleri güneşte dört dereceyi göstermiştir. Şiddetli sıcaklık ise Temmuz ayının yedinci gününde termometreyle yapılan ölçüm sonucunda, güneşte 47° ve gölgede ise 37°'yi göstermiştir. Temmuz ayının birinci ve yirmi dördüncü, Ağustos ayının dördüncü ve beşinci günlerinde dahi

¹⁴ İzgöer, a.g.e, 4. C, s. 361–362

¹⁵ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 292.

¹⁶ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 293.

¹⁷ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 293.

¹⁸ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 185.

bir derece daha fazla sıcaklık hissedilmiştir.¹⁹Ayrıca salnamelerde mevsimlerin başlangıç ve bitiş tarihlerini ihtiva eden veriler de bulunmaktadır. Şöyle ki:

“Fusul-i Erba’a (Dört Mevsim)

- İlkbaharın bidayeti (başlangıcı) Mart’ın 8’nci günü sabahleyin saat 1:36’da başladığı gözlenmiştir.
- Yazın bidayeti (başlangıcı) Haziran’ın 9’uncu akşamüzeri saat 11:59’da başladığı gözlenmiştir.
- Sonbahar bidayeti (başlangıcı) Eylül’ün 10’uncu gecesini saat 4:45’da başladığı gözlenmiştir.
- Kışın bidayeti (başlangıcı) Kanun-i Evvel’in (Aralık) 9’uncu gecesini saat 9:44’da başladığı gözlenmiştir.
- İlkbaharın imtidadı (uzunluğu) 92 gün 10 saat ve 23 dakikadan ibarettir.
- Yazın imtidadı (uzunluğu) 93 gün 4 saat 46 dakikadan ibarettir.
- Sonbaharın imtidadı (uzunluğu) 90 gün 4 saat 59 dakikadan ibarettir.
- Kışın İmtidadı (uzunluğu) 89 gün 3 saat 52 dakikadan ibarettir.
- İbtida-yı Rebi’ (ilkbaharın belirmesi) Mart’ın 8’inci gününde vuku bulur.
- İbtida-yı Harif (sonbaharın belirmesi) Eylül’ün 11’inci gecesinde vuku bulur.
- Re’sü’s-seretan (ilkbaharın bitip yazın başlaması) Haziran’ın 9’uncu gecesinde vuku bulur.
- İnkılab-ı şitevi (sonbaharın bitip kışın başlaması) Kanun-i Evvel’in(Aralık) 10’uncu gecesinde vuku bulur.”²⁰

Kuzeyde Erzurum, kuzey batıda Bitlis, Van; Güneyde Zor sancağı, güney batıda Halep ve güney doğuda ise Musul sancaklarına komşu olan Diyarbakır, yaklaşık olarak 46.800 km²’lik bir yüzölçümüne sahiptir.²¹ Diyarbakır şehri ova görünümünde olup çevresi yüksek dağlarla çevrilidir ve bu dağlardan biri de Karacadağ isminde volkanik bir dağdır. Şehri çevreleyen dağlar, bölgenin % 37’sini; ovalar ise % 31’ini kapsamaktadır. Ovalar bereketli olup tarımsal faaliyetlere uygun olmasıyla bayındır bir özelliğe sahiptir. Bu bereketli toprakların su ihtiyacı ise bölgeden geçmekte olan Dicle nehrinden sağlanmaktadır. Karacadağ’dan Dicle’ye uzanan geniş bir bazalt platosunun doğu kısmında bulunan Diyarbakır, Dicle vadisinin yükseltilerinde düzlük bir yerde bulunmaktadır.²²

Ayrıca, Diyarbakır vilayetinin çevresinde çeşitli nehirler bulunmaktadır. Bu nehirler şunlardır: Dicle Nehri, Fırat Nehri, Habur Nehri, Murat Nehri, Batman Nehri,

¹⁹ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 185.

²⁰ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 185.

²¹ İzgöer, a.g.e, 4. C, s. 363.

²² Şevket. Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (başlangıçtan Akkoyunlular’a kadar)**, 1. c, Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yay, 1998, s. 1.

Enbar Nehri, Cağcağ Nehri ve son olarak da Sinan Nehri olmak üzere Diyarbakır ve çevresindeki başlıca nehirlerdir.²³

Bu nehirler içerisinde vilayet merkezinde bulunan ve aynı zamanda Fırat Nehri'nden sonra en büyük nehir olma özelliğine sahip olan Dicle Nehrine bakacak olursak; Dicle Nehri, bölgenin Fırat Nehri'nden sonra gelen ikinci büyük nehridir. Bu nehrin suyu iki kaynaktan gelmektedir. Bunlardan ilki, merkeze bağlı Lice kazasına üç saat mesafede bulunan tuz memlehası (tuzla) yakınındaki kaynaktır. İkincisi ise, yine merkeze bağlı Ergani kazasının Maden kasabasına on saat mesafede bulunan Rutan köyünden çıkan kaynaktır. Bunların ikisi, Eğil dâhilinde birleşerek Diyarbakır şehrinin Elazığ yolunun sol tarafından doğu istikametine meyl ettikten sonra şehrin kuzeydoğusunda bulunan Anbar, Batman, Razvan ve Bühtan nehirlerinin ve daha birçok nehrin sularını ve de Musul da dâhil olmak üzere bu nehrle birleşen sular nedeniyle nehrin suyu bir hayli çoğalır. Ayrıca, Zap- A'la, Zap-ı Eşfel, Cebel diğer bir adıyla Edhem çayının sularının da bu nehre akmasıyla birlikte, bu nehrin suyu Bağdat ve Ertece'ye varıncaya kadar suyun debisi bir kat daha artar. Bağdat'ın alt tarafında soldan Debbale Nehri ve sağ ve sol kesimlerden diğer birçok nehir dahi Dicle'yle birleşerek ve Basra vilayeti dâhilinde Kurna adıyla bilinen nehir ve Fırat nehriyle birleşen Dicle Nehri, Şattül Arap adını alır. Dicle Nehri'nin toplam uzunluğu 2.200 km olup, nehirdeki vasıta aracı olarak ise sadece Kelek diye bilinen vasıtalar kullanılmaktadır.²⁴

Diyarbakır Vilayetinin dağları, Mardin vilayetine bakan kısmı çöl şeklinde olup geri kalan kısmı ise dağlık arazisi ve arızalıdır. Bu dağlar başlıca iki sıradağ şeklinde taksim olunmuştur. Bunlardan ilki, Osmanlı'nın en büyük dağlarından olan Toros dağlarıdır. İkincisi ise, Diyarbakır'ın kuzey kesiminde bulunup Fırat vadisini Dicle nehri havzasından ayıran Akdağ sıra dağlarıdır. Akdağ sıra dağları ise vilayeti batı, kuzey ve kuzey doğu bölgelerinden çevrelemektedir.²⁵ Ayrıca, salnamelerden Diyarbakır ve çevresindeki dağlar ve de buldukları bölgelerle ilgili bilgiler birlikte verildiğinden biz de burada olduğu gibi aktarmayı faydalı gördük. Şöyle ki:

---

²³ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 202.

²⁴ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 85.

²⁵ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 86.

“Şimal-i Garbi Cihetinde Bulunan Akdağ Silsile-i Cibali”²⁶

1. Mihrab Dağı Maden hududunda
2. Karadağ Çermik ve Siverek kazaları arasında
3. Bosma
4. Keravanan-ı Çemen
5. Şeyhler Dağları Çermik kazası dâhilindedir.
6. Çüngüş Dağları Çermik kazası dâhilindedir.

“Silsile-i Mezkurenin Şimal Cihetinde Bulunan Kısmı”²⁷

1. Ebu Tahir Dağları Çermik kazasına tabi Çüngüş nahiyesi dâhilindedir.
2. Komayek Dağları Maden sancağına merbut
3. Ergani Ergani nahiyesindedir.
4. Sivan Dağı Palu kazası dâhilindedir.
5. Demir Kapı Dağı Kaza-yı mezkûrun cihet-i cenubiyesindedir.
6. Piran Dağları Maden sancağına merbut Eğil nahiyesi dâhilindedir.
7. Nerib
8. Eğil
9. Havileyn
10. Lice Dağları Lice kazası dâhilindedir.
11. İtak
12. Şımşım Dağları Silvan kazasına muzaf Hazro nahiyesi dâhilindedir.
13. Hazro

“Yine Silsile-i Mezkurenin Şimal Cihetinde Bulunan Kısımlar”²⁸

1. Mihrani dağlarıdır ki her üçü de Silvan kazası dâhilindedir.
2. Tercil
3. Meyafarkin

İkinci silsile Cudi dağı silsilesidir ki vilayetin cenub-i garb ve cenub-i şarki cihetinde bulunur.

“Cudi Dağı Silsilesinin Cenub Cihetinde Bulunan Kısmı”²⁹

1. Cudi dağı Cizre kazasında
2. Savur dağları Avine kazasında
3. Ömeryan “
4. Mardin dağları Mardin dâhilindedir.
5. Kabala “
6. Dirza’feran “
7. Ömer Ağa Pınarı “
8. Şeyhan “
9. Sürgücü “
10. Ğurs “
11. Mazı dağları Derik kazasıdır.
12. Metinan “

²⁶ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 86-87.

²⁷ Aynı eser: s. 86-87.

²⁸ Aynı eser: s. 86-87.

²⁹ Aynı eser: s. 86-87.

“Silsile-i Mezkurenin Diyarbakır’ın Cihet-i Şarkisindeki Kısım”³⁰

1. Midyat dağları Midyat kazası dâhilindedir.
2. Kercevs “
3. Çelik “
4. Hasankeyf “
5. Ahmedi Midyat kazası dâhilindedir.”

Bu dağlarda, gayet derecede soğuk ve serin sular ve güzel havalı yaylalar bulunmaktadır. Yaz mevsiminde Diyarbakır’da hissedilen sıcaklıklardan, dağlarda eser yoktur. Taşlık ve arızalı olan bu dağlar, Yaz mevsiminde hayat bahşedici serinliği ve afiyet ihsan eden havasıyla, bu mekânları sanki cennete dönüştürür. Vilayetin İç kısımlarında ve Cizre kazası önlerindeki Cudi dağı Nuh Peygamber’in gemisinin bulunduğu yer olduğu belirtilmektedir.³¹

Son olarak Diyarbakır şehrinde bulunan ormanlar ve madenlere kısaca değinerek bu bölümü bitireceğiz. Diyarbakır şehrinde Kereste İhracını karşılayacak oranda uygun bir ormanlık alan bulunmamakla birlikte, ilk zamanlardan on altıncı yüzyıla kadar, peşi sıra devam eden savaşlar ve şehir halkının bu alanları bakımsız bırakması nedeniyle küçük çaplı ormanlık alanlar da yok olmuştur. Ancak; şehir halkı günümüzde, bazı ilçelerde bulunan dağlardaki küçük ormanlık alanlardan, sırasıyla Havileyn, Nerib, Derik dağlarındaki ormanlıklarda bulunan meşe ağaçlarından yakacak ihtiyacını karşılamaktadır. Bu kerestelerin bir kısmı ceviz ağaçlarından elde edilmektedir. Diyarbakır vilayetinde mevcut olan madenler ise Ergani: Bakır, Kükürt ve Demir madeniyle, Hoşin: Kükürt madeni, Eğil: Kurşun madeni, Hacı Behram: Kömür Madeni, Hazro: Demir madeni, Cas: Alçı ve Kireç madenlerinden ve de Lice: tuzlarından ibarettir. Bu madenlerden sadece bir kısmı işletilmektedir. Diğer kısımları ise kullanılmamaktadır.³²

---

³⁰ Aynı eser: s. 86-87.

³¹ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 86-87.

³² İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 88.

II. BÖLÜM: TARİH

A. XIX. Yüzyıla Kadar Diyarbakır

Diyarbakır, gerek coğrafi konumu gerekse merkez ve merkeze bağlı sancaklarda bulunan antik eserlerden ötürü günümüze kadar, birçok tarihçi ve araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu sebeple geçen yüzyıla kadar Diyarbakır'ın tarihi geçmişini değerlendirilirken M.Ö 3000'lere kadar olduğu ifade edilirdi. Ancak, Şevket Beysanoğlu'un eserinden edindiğimiz bilgilere göre, son yüzyılda yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Diyarbakır tarihinin aslında M.Ö 7000'li yıllara dayandığı tespit edilmiştir. Şöyle ki:

“İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü ile Chicago Üniversitesi Doğu Bilimleri Enstitüsü'nün ortaklaşa yürüttükleri “Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Karma Projesi”, Prof. Dr. Halet Çamlıbel ile Prof. Dr. Robert J.Braidwood yönetiminde olarak, 1963 yılından beri, Ergani'nin Hilar köyü Çayönü Tepesi'nde ve Diyarbakır-Ergani yolu üzerindeki Ekinciler köyüne bağlı Grikihacıyan höyüğünde yapılan kazılarda Neolitik çağa ait çeşitli buluntular elde edilmiştir.”³³

“Yapılan kazıların şimdiye kadar elde edilen sonuçlarına göre, Çayönü başlı başına üç ayrı yerleşme devre veya evresi geçirmiştir. Çayönü Esas Evresi olarak nitelendirilen I. Evre, M.Ö. 7250–6750 tarihleri arasına yerleştirilen ilk köy kuruluşu olarak kabul edilmektedir. Gün ışığına çıkarılan yapı tipleri; Kulübe tipi çukur tabanlı, basit yapılar, ızgara tabanlı yapılar, geniş döşeme planlı yapılar ve hücre planlı yapılar olarak dört tipte toplanmıştır.”³⁴

Diyarbakır şehri, ilk olarak M.Ö. 3500 yıllarında Van gölüyle Suriye'nin kuzeyinde “Tel Halaf” denilen kültürü yaşamış olan Hurriler tarafından idare edilmiştir. Şehir, M.Ö. 2750 yıllarında Sümer ve Akad imparatorluklarının idaresinde bulunmuş ve M.Ö. 2260 yıllarında Akadlı Naram Sin isimli hükümdar tarafından bazalt kaya üzerine çivi yazısıyla bir belge yazdırmış olmasıyla, bu dönemde Diyarbakır'ın Sümerler tarafından idare edildiği verilen bilgiler arasındadır. Şehir, M.Ö. 775 yılında Urartular, M.Ö. 736–754 yılları arasında Asurlular ve bunun akabinde Pers İmparatorluğu tarafından idare edilmiştir. Daha sonra Selekiler'in Asya'dan kovulmasına sebep olan Arsaklılar şehri ele geçirmişlerdir. 338 senesinde şehri kuşatan Sasaniler başarılı olamayıp geri çekilmişlerdir. Şehir, M.S. 349 yılında Roma İmparatoru Constantius tarafından restore edilmiştir. Akabinde Şehir, 359

³³ Beysanoğlu, a.g.e, 1.C, s. 35. Ayrıca bkz: Abdulvahap. Yıldız, 135/313 Nolu Şer'iyeye Siciline Göre 1135/1722–1213/1798 Yıllarında Amid(Diyarbakır) Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, 1994.

³⁴ Beysanoğlu, a.g.e, 1.C, s. 36.

senesinde İranlılar tarafından işgal edilmiştir. Ancak; Şehir, 363 yılında Romalılar tarafından tekrar alınmış ve tahrip olunan surlar İmparator Valentianus tarafından restore edilerek genişletilmiştir. Şehir, 503 senesinde Sasanilerin eline geçti. Lakin 2 yıl sonra 505 yılında tekrardan Bizanslılara terk edildi. Aynı yıllarda Şehir, birçok kez İranlıların eline geçti.³⁵

Daha sonra Diyarbakır, İslam Dünyasının Halifesi olan Hz. Ömer zamanında beş yıllık bir kuşatmanın akabinde, 639 senesinde İslam orduları tarafından fethedildi. 10. Yüzyılın ortalarına doğru Hamdanoğulları zamanında Bizanslılar şehre birkaç saldırı düzenlediler lakin başarılı olamadılar. Bunun akabinde, şehri ele geçiren Mervanoğulları 1042 senesinde Selçuklulara intikal ettiler. Selçuklu hükümdarı Melik Şah döneminde şehirde bulunan surlara ek burçlar inşa edildi.³⁶

1093–1097 yıllarında İnaloğulları'nın idaresinde olan şehir, ilk olarak Irak, akabinde Anadolu ve son olarak tekrardan Irak Selçuklularının idaresine geçti. 1183 senesinde Hasankeyf'i idareleri altına alan Artuklular, kendilerine merkezi olarak seçtikleri Diyarbakır'a altın bir dönem yaşattılar. Şehir, 1232 senesinde Mısır Meliki Melik Kamil ve 1240 yılında ise Konya Selçukluları tarafından idare edildi. 1302 senesinde Gazan Han tarafından Mardin Artukoğullarına verilen şehir, 1394 yılına kadar Mardin Artukoğulları'nın idaresinde kaldı. Daha sonra Timur tarafından alınan şehir, kendisine yardım ettiği gerekçesiyle Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey'e verildi ve şehir, Osman Bey tarafından Mardin ve Halep'ten ve Mısır'dan gelen saldırılara karşı başarıyla korundu. Diyarbakır, Akkoyunlular tarafından 70 yıl kadar idare edildi ve bölgenin merkezi yapıldı. Bu vesile ile kısa sürede gelişen şehir, Uzun Hasan'ın başkenti Tebriz'e taşınması neticesinde bir eyalet merkezliğine dönüştürüldü. Akkoyunlular'a hükümdar olan Musullu Emir Bey, Diyarbakır ve çevresindeki şehirleri Şah İsmaili Safeviye'nin idaresine verdi. Son olarak da 1514 yılında gerçekleşen Çaldıran savaşının hemen ertesinde Yavuz Sultan Selim tarafından bölgenin fethine gönderilen Bıyıklı Mehmet Paşa, 1515 senesinde Diyarbakır ve çevresindeki şehirleri başarılı bir şekilde fethetti. Osmanlı'nın Diyarbakır'ı fethetmesiyle birlikte Diyarbakır, günümüze kadar el değiştirmeden savaşız bir süreç yaşamıştır.³⁷

---

³⁵ “Diyarbakır”, **Meydan-Larousse, Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, Araz, S. Kılıçoğlu ve H. N. Devrim, (ed.), 3. C, İstanbul: Meydan Yay, s. 404.

³⁶ Araz, S. Kılıçoğlu ve H. N. Devrim, a.g.e, s. 404. Ayrıca bkz: Canan. Parla, a.g.e, s. 247–284.

³⁷ Araz, S. Kılıçoğlu ve H. N. Devrim, a.g.e, s. 404

Sonuç olarak, Diyarbakır, bölgenin merkezi konumunda, iskâna açık ve çevresinin surlarla çevrili olması nedeniyle geçmiş dönemlerde birçok kavim tarafından ele geçirilmek maksadıyla saldırılara hedef olmuştur. Ayrıca şehirde bulunan birtakım sağlam kaleler ve gösterişli bir şekilde inşa edilmiş yapılar geçmiş dönemlerde şehre hâkim olan toplumların hükümdarları için birer idare merkezi konumundaydı. Bu şehir, mevcut durumundan ötürü çevrede bulunan diğer güçlü toplumların dikkatini çekmiş ve şehri ele geçirmek için birçok defa saldırılar düzenlemiştir. Bu sebeple şehirde bulunan antik yapılar çoğu kez tahrip edilmiş ve bazı yerleri yıkılmıştır. Dolayısıyla Şehre hâkim olan her toplum, bir yandan şehrin tahrip olmuş yapılarını ve surlarını onarıırken diğer taraftan yapılan saldırılar neticesinde tekrardan yıkılmıştır. Öyle ki, Diyarbakır şehrinin idaresi, bu özel konumundan dolayı kısa zaman diliminde farklı toplumlar tarafından el değiştirmiştir. Ayrıca vilayete bağlı diğer şehirler ise farklı toplumların eline geçmesiyle merkezle olan bağları kopmuş ve farklı toplumlar tarafından idare edilmiştir.³⁸ Netice itibariyle Diyarbakır, Hurriler, Subarular, Asurlular, Aramiler, Urartular, İskitler, Persler, Makedonyalılar, Selevkoslar, Partlar, Romalılar, Sasaniler, Bizanslılar, Akhunlar, İslam Halifeleri, Emeviler, Abbasiler, Mervaniler, Selçuklular, Artuklular, Eyyubiler, Moğollar, Türkmenler, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar olmak üzere toplam 26 farklı medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Dolayısıyla Diyarbakır, bu medeniyetler tarafından yapılmış olan çeşitli mimari eserler ve şehre kazandırdıkları kültürlerle, Diyarbakır'ı adeta tarihe tanıklık eden bir açık hava müzesi olma statüsü kazandırmıştır.³⁹

B. XIX. Yüzyılda Diyarbakır

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde meydana gelen çeşitli karışıklıklar nedeniyle bazı ıslahatlar yapılmıştır. Bu ıslahatların yapılmasının hemen ertesinde hükümete karşı çeşitli memleketlerde isyan hareketleri baş göstermiştir. Bu memleketlerde yaşanan olayların Diyarbakır'a sirayet etmesiyle birlikte, bu isyanların Diyarbakır'daki muhalif guruplar tarafından desteklenmesiyle çeşitli isyan hareketlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu kimseler ıslahatlara karşı çıkmakla kalmayıp, uzun süren birtakım

---

³⁸ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 253.

³⁹ Çiçek, a.g.e, s. 9.

ayaklanmalarda bulunarak, birçok insanın ölmesine ve sürgün edilmesine ve de şehrin çeşitli yapılarının tahrip olmasına neden olmuşlardır.⁴⁰

Buradan hareketle, XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde zuhur eden bu karışıklıkların farkında olan bazı art niyetli çevrelerin kışkırtmaları neticesinde, Osmanlı Devleti'nde birçok bölgede halk içerisinde asayişsizlik ortaya çıkmış ve bu durum içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Bu sebepten ötürü zayıflayan merkezi otoritenin etkisi, taşra teşkilatlarına da sirayet etmiştir. Merkezi otoritenin zayıflamasına bağlı olarak devlet, öncelikle ümera denilen Vali, mütesellim voyvoda, şehir kethüdası ve bu gibi devlet görevlilerinin tebaa ile olan yakınlıklarından kaynaklanan çeşitli istenmeyen meselelerin ortaya çıkmasını engelleyememişlerdir. Buna ek olarak, devletin üst düzey yetkililerinin (kadı, naib, müftü vs.)tebaa ile olan yakınlıklarında da benzeri sebepler söz konusudur.⁴¹

Buna bağlı olarak, şehrin idari heyetinden İbrahim paşa, fakir halkın baskı ve sair sıkıntılara maruz kalmaları nedeniyle farklı bölgelere göç etmelerini ve buna paralel olarak şehirde ortaya çıkan düzensizliğin giderilememesinin nedeninin; şehre atanan valilerin sürekli olarak görevden alınmalarından kaynaklandığını yazılarında ifade etmiştir.⁴²

Diyarbakır'da vuku bulan düzensizliğin diğer bir nedeni ise bu dönemdeki şehir yöneticilerinin tebaaya karşı takındıkları yanlış tutum ve davranışlardan kaynaklandığı belirtilmektedir.⁴³

Ayrıca bu yüzyılda şehirde yaşanan bu düzensizliklerle beraber, Diyarbakır ve çevresinde can alıcı çeşitli doğal afetler yüzünden şehir halkı açısından sıkıntılı bir dönem yaşanmıştır. Diyarbakır ve çevresinde büyük çapta ilk veba salgını 1799–1800 yıllarında zuhur etmiştir. Bu sebeple şehir yöneticilerinin aldıkları bir kararla bu yıla ait olan vergilerin alınmamasını arz etmişlerse de bu gerçekleştirilememiştir. Buna ek olarak veba nedeniyle Hani, Atak ve Tercil kazaları ve de Şarki Aşireti beylerinin asker göndermemeleri hasebiyle ödemeleri lazım gelen 60 bin kuruşun indirilmesi istenmişse de, bu isteğin geri çevrildiği görülmektedir.⁴⁴ Veba salgınından ötürü şehrin nüfusu ve ticareti olumsuz yönde etkilenmiş ve de diğer bölgelerin de bu

---

⁴⁰ **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, 9. C, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009. s. 468.

⁴¹ İbrahim, Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790–1840)**, Ankara: TTK Basımevi, 1995. s. 247–248.

⁴² Yılmazçelik, a.g.e, s. 248.

⁴³ Yılmazçelik, a.g.e, s. 248.

⁴⁴ Yılmazçelik, a.g.e, s. 110.

olumsuz durumdan etkilenmesine neden olmuştur.⁴⁵ Buna paralel olarak, 1815–1816 yılları arasında ikinci, 1827 yılında üçüncü ve son veba salgını ise 1848 yılında olmuştur. Ancak; dört veba salgınının sonuçları hakkında pek bilgi bilinmemekle birlikte, şehir nüfusunun bir hayli azaldığı görülmektedir.⁴⁶

Bununla birlikte şehirde bir de, 1843 ve 1879 yıllarında iki defa büyük çapta Kolera salgını yaşanması nedeniyle yine oldukça sayıda insan hayatını kaybetmiştir.⁴⁷ Bu kolera salgınının olduğu dönemde, Diyarbakır’da bulunan ve yaşanan salgın hastalığa şahit olan Ali Emiri ‘Osmanlı Vilayeti Şarkiyesi’ adlı kitabında veba salgınını şu satırlarla ifade etmektedir:

“Lakin Diyarbakır’de şiddetli kolera hüküm-ferma idi. Beni azimetden bazı ihvan men için nereye gidiyorsunuz, ahali kamilen vefat etmiş ve şehrin dört kapısı da kapanmış dediler. Ben de öyleyse bu cevabı getiren adem niçün ölmemiş dedim ve azimden dönmedim. Diyarbakır’e muvasalatımda filhakika koleranın pek şiddetle hüküm-ferma bulunduğunu ve mevcut ahalinin kısm-ı azamının dağlara çekilmiş olduğunu gördüm. Mamafih hayatta ve şehirde kalan birçok ehlibba ve ihvan ile görüşdüm. Geceleri Diyarbakır’de yatmayup büyük amcazadem merhum Hayati Efendinin(kavs) nam mahalde bulunan köşküne çekildim. Lakin Diyarbakır’i pek acınacak halde buldum. Mürafakatım zamanından, henüz on beş on altı sene geçmemişken Said Paşa, Mehmet Şaban Kamil Efendi, Hayati Efendi, Müftü Abdulgani Efendi, Arabzade Mehmet Hasip Efendi, İskender Paşazade Yusuf Raif Beg, dayım Abdulfettah Fethi Efendi, Kara Hafizzade Abdurrahman Efendi, kezalik Kara Hafizzade Salih Efendi gibi âlim, fazıl, şair, edip, marifetli zatlar vefat iderek yerleri boş kalmıştı.”⁴⁸

Ayrıca aynı yıllarda bölgede geçen şiddetli yaz ve kış ayları nedeniyle kıtlıklar meydana gelmiştir. Bu kıtlıklar sırasıyla 1805, 1810, 1817 ve 1845 yıllarında yaşanmıştır. Bu sebepten ötürü temel gıda ihtiyacının karşılanamaması ve ürün fiyatlarının artması nedeniyle köylülerin göç etmelerine ve şehirdeki esnafların birçoğunun, üretim olmaması nedeniyle olumsuz yönde etkilenmelerine sebep olmuştur.⁴⁹

Tüm bunlarla beraber, XIX. yüzyılda Diyarbakır ve çevresinde bulunan ilçelerde göçebe yaşayan aşiretlerin çıkardıkları bazı istenmeyen olaylar da vuku bulmuştur. 1800 ile 1845 yılları arasında şehir merkezi ve çevresinde göçebe hayat yaşayan bazı aşiretlerin taşkınlıkları yüzünden gerek merkezde gerekse çevre kazalar, köyler ve yollarda asayişsizlik ortaya çıkmıştır. Bu aşiretlerin, köylere ve ticaret kervanlarına peşi sıra saldırmaları neticesinde halkın isyan etmesine neden olmuştur. Ayrıca, şehir

⁴⁵ Yılmazçelik, a.g.e, aynı sayfa.

⁴⁶ Yılmazçelik, a.g.e, aynı sayfa.

⁴⁷ Yılmazçelik, a.g.e, s. 111.

⁴⁸ Ali. Emiri, **Osmanlı Vilayeti Şarkiyesi (Doğu Vilayetleri)**, Ankara: İlahiyat yayınları, 2005. s. 39.

⁴⁹ Yılmazçelik, a.g.e, s. 111.

merkezinde kimi askerlerin isyan çıkarmaları şehrin bazı yapılarının tahrip olmasına ve birçok insanın ölmesine neden olmuştur. Buna ek olarak, şehre atanan kimi valilerin merkezden habersiz çeşitli adlar altında halktan aldıkları vergiler halkın isyan etmesine sebebiyet vermiştir.⁵⁰

XIX. yüzyılda Diyarbakır'a sirayet eden başka bir hadise ise 1876 senesinde zuhur eden Osmanlı-Rus savaşıdır. Bu savaşın ardından, şehrin huzuru bozulmuş ve şehre bağlı bazı ilçe ve köylerde eşkıyalar ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Osmanlı devleti, Diyarbakır ve çevresinde huzuru bozan bu eşkıya gruplarını ortadan kaldırmak ve güvenliği sağlamak amacıyla yeni atamalar yapmıştır. Bu atamalarla Osmanlı Devleti, Şehir halkının ihtiyacını karşılamak, eşkıyaların taşkınlıklarına son vermek, yeni yollar yapmak ve bunlarla birlikte şehirdeki gaz ve kömür madenlerini işlemek, ziraat aletlerinin gelmesini sağlamak ve de şeker fabrikası yapmak gibi konularda da bu atamalar önemli sonuçlar doğurmuştur.⁵¹

Yine bu dönemde yüzlerce kişinin ölümüne ve yine yüzlerce ailenin göç etmesine ve de şehrin ciddi anlamda yakılıp yıkılmasına neden olan Ermeni olayları ortaya çıkmıştır. 93 harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşının akabinde 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayestefanos (Yeşilköy) antlaşmasında Ruslar, ilk olarak 'Ermenistan' ismini resmi olarak kullanıp Osmanlı'ya da kabul ettirmeyi başarmışlardır. Bu antlaşmanın 16. Maddesinde geçen "Osmanlı Devleti, Ermenilerin yerleşik bulunduğu vilayetlerde, yerli menfaatlerin gerektirdiği ıslahat ve düzenlemeleri vakit geçirmeden yapmayı ve Ermenilerin Kürtler ile Çerkezlerle karşı emniyetlerini sağlamayı taahhüt eder." İfadesi yer almıştır. Daha sonra, bu antlaşmanın yerine geçen ve yedi devlet tarafından 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşmasının 61. Maddesindeki ifadede yer alan hükümlerle Ruslar, Balkanlardaki Romanya, Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan gibi Çarlığın çabalarıyla ve korumasıyla kurulan ve Akdeniz'e çıkma emellerinde bir aşama addedilen küçük Hıristiyan devletleri gibi, Doğu Anadolu'da da bir 'Armeniye-Ermenistan' devletini kurma politikasını savunmaya muvaffak olmuşlardır.⁵²

Buradan hareketle, 1827 senesinde Revan-Erivan şehrini istila edip, şehirde bulunan Üçkilise-Açmiyazin Gregoryen-Ermeni Katolikosluğunu ortadan kaldırarak siyasi amaçları doğrultusunda süre gelen ve 'Ermenistan Muhtariyeti' projelerini

---

⁵⁰ Yılmazçelik, a.g.e, s. 247–255.

⁵¹ Emiri, a.g.e, s. 33.

⁵² Beysanoğlu, a.g.e, 2.c, s. 699.

uygulamaya hazırlanan Moskoflar, bu durumu Osmanlıya resmi olarak kabul ettirme girişiminde bulunmuşlardı.⁵³ Ermeniler; Rusların, Basra ve İskenderun Körfezlerine varıp ‘açık denizlere çıkma’ düşüncesiyle siyasi muhtariyet aracılığıyla ağına düşürdüğü unsurların başında geliyordu. Bu sebeple, Ermeniler, Ruslardan görmüş oldukları destek ve sair yardımlar neticesinde, 1872 yılında Van şehrinde ‘İttihad ve Halas Cemiyeti’ ismiyle siyasi bir oluşum içine girmişlerdi. Sonrasında ise Ermeniler, Moskofların hegemonyasında Doğu Anadolu’da bir ‘Ermenistan’ devletini kurmak amacıyla 1881 senesinde Erzurum’da ‘Şuray’i Ali’ ve Van’da ‘Kara Haç’, 1887 yılında İsviçre’de Karl-Marksçı ‘Hınçak’ ve son olarak da 1890 senesinde Rusların ‘Kafkasya Umumivaliliği’ merkezi Tiflis şehrinde ‘taşnaksutyun’ (Ermeni İhtilal Cemiyeti İttifakı) ismiyle tam olarak beş tane Ermeni cemiyeti kurmuşlardır. Böylece, “Türk’ü ve Kürd’ü her yerde ve her koşulda öldür.” Parolasını kendine şiar edinen Ermeniler, 1914–1918 yılları arasında Doğu Anadolu’da katliamlar yaptıkları ifade edilmektedir. Sonuç olarak, Türkleri bitirmek amacıyla yola koyulan Taşnak Komitesi’nin almış olduğu kararla Türkiye Ermenileri, 20 Haziran 1890 senesinde Erzurum İsyanı ve 1890 yılı Temmuz ayında İstanbul-Kumkapı gösterisi gibi iki büyük silahlı eylemle “bir Ermeni Meselesi” çıkarmayı başarmışlardı.⁵⁴

1895 senesinde Diyarbakır’a da sirayet eden Ermeni olayları, dönemin en sıkıntılı bir sosyal olayı olduğu görülmektedir. Diyarbakır ve çevre illerinde gelişen bu olaylar, Berlin Antlaşması’nın akabinde Osmanlı Devleti’nin siyasi gündemini en fazla işkâl eden Doğu Anadolu Islahatı meselesiyle yakından ilgiliydi. Yukarıda belirttiğimiz Berlin Antlaşması’nın ilgili maddesi gereğince ıslahatların bir an evvel uygulanmasını isteyen Ermeniler, ilgili şehirlerde harekete geçmişlerdi. Ermenilerin emellerine ulaşmalarının en kolay yolu ilgili şehirlerde çıkarılacak isyanlar ve sair taşkınlıklardı.⁵⁵

İkinci bölümde zikredilen 19. Yüzyıla kadar Diyarbakır tarihi bölümün Hurri-Mitanilerden Roma dönemine, Roma döneminden İslam halifesi Hz Ömer dönemine ve bu dönemden Osmanlı’ya kadar farklı medeniyetlerin hüküm sürdüğü Diyarbakır şehri, etnik açıdan karma bir yapıya sahip olduğunu ifade etmiştik. Buradan hareketle, Diyarbakır’daki Gayri-Müslimler Roma döneminden günümüze kadar yaşaya gelmişlerdir. Osmanlı verilerine göre Gayri-Müslim nüfus içerisinde % 15’e sahip

⁵³ Beysanoğlu, a.g.e, 2.c, aynı sayfa.

⁵⁴ Beysanoğlu, a.g.e, 2.c, aynı sayfa.

⁵⁵ Bahaeddin. Y ve Kerstin. T, a.g.e, 3.c, s. 733.

olan Ermeniler, yabancı kaynaklara göre ise % 15 ile % 20 arasındadır. Diyarbakır'da uzun bir tarihi geçmişe sahip olmakla birlikte Ermeniler, içtimai hayat içerisinde de önemli bir konuma sahiptirler. Çoğunlukla tarım ve ticaretle uğraşmanın yanında, sayıları 75'i bulan birçok Ermeni, devlet görevinde de bulunmuşlardır.⁵⁶ Ermeniler, Diyarbakır'da Müslüman halkın bulunduğu mahalleler veya köylerde bazen iç içe bazen de ayrı bir düzende yaşamışlardır.⁵⁷ Diyarbakır'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında samimi dostluklar, insani ilişkiler, komşuluk ve arkadaşlık ilişkileri vardı. Ancak, Hınçak ve Taşnak guruplarına mensup bazı kişilerin Diyarbakır'a gelerek yaptıkları propagandaların akabinde şehirdeki taşkınlıkların artmasına sebep oldular.⁵⁸ Buna ek olarak, Ermenilerden bazıları 1880 senesinin akabinde çeşitli örgütlenmelerle siyasi-adli birçok olayla devlet kayıtlarına geçmişlerdir.⁵⁹

Bu süreci daha iyi anlamak için Ermeni olaylarının olduğu dönemde Diyarbakır'da yaşamış olan ve olaylara tanıklık eden Ali Emiri'nin tanık olduğu olayları birinci el kaynak niteliğindeki kendi eseri olan "Osmanlı Vilayeti Şarkiyesi" eserinde yaptığımız incelemede Ali Emiri'nin yaşanan olayları detayıyla dile getirdiğini müşahede ettik. Ali Emiri; Diyarbakır'dan on altı yıl ayrı kaldıktan sonra geri dönen ve şehirde bulunan Müslüman ve gayri-Müslim ahalinin asırlardan beri dostluktan ve kardeşlikten öte bir bağları bulunduğunu dile getirmektedir. Öyle ki, bu toplumların birbirleriyle olan içtimai ilişkilerin son derece iyi olduğu ve bu ilişki doğrultusunda Müslüman ve gayri-Müslim'lerin aynı mahalleleri ve aynı ortamları paylaştığını ve de birbirlerine gidip geldiklerini dile getirmektedir. Lakin Rusya'nın Doğu Vilayetleriyle ilgili sergilediği politikalarından ötürü bu vilayetlere gönderdikleri Taşnaksityun ve Hınçakyan komitelerinin örgütlenmeleri neticesinde bu komitecilerin çıkardıkları taşkınlıklar nedeniyle iki toplum arasındaki içtimai ilişkilerin son bulmasına ve de tarafların birbirine karşı saldırgan eylemlerde bulunmalarına neden olduğu Ali Emiri tarafından dile getirilmiştir.⁶⁰

XIX. yüzyılın sonlarına doğru, bölgede menfaati bulunan İngiltere, Fransa ve Rusya konsoloslukları, Ermenileri kendi hegemonyalarına almak için kendi aralarında adeta kavga eder hale gelmişlerdir. Öyle ki; Ermeniler, her fırsatta problemlerini yerel

⁵⁶ Bahaeddin. Y ve Kerstin. T, a.g.e, 3.c, s. 733-34.

⁵⁷ Bahaeddin. Y ve Kerstin. T, a.g.e, 3.c, aynı sayfa.

⁵⁸ Beysanoğlu, a.g.e, s. 700.

⁵⁹ Bahaeddin. Y ve Kerstin. T, a.g.e, 3.c, s. 733-34.

⁶⁰ Emiri, a.g.e, s. 39-40.

makamlara ve Osmanlı hükümetine bu konsolosluklar aracılığıyla aktarmaktaydı. Büyük çoğunluğu Ermenilerden oluşan konsolosluk çalışanları, şehirde yaşanan olayları Avrupa devletlerine iletilmesinde ve manipüle edilmesinde bu konsoloslukların önemli katkıları oluyordu. Örnek verecek olursak, İngiliz Konsolos Vekili Thomas Boyajian (Boyacıyan), gerek hapisanelerde bulunan gayrimüslim mahkûmların sayısından gerekse bu muhitte yaşanan her türlü siyasi ve içtimai olaylar dâhil her yaşanmış olayı, raporlarına kaydederek Ermenilerin dikkatini celb etmeyi başarmıştı. Yine aynı şekilde, diğer bir İngiliz Konsolosu olan Graves de, Ermenilerin çıkaracakları olaylar ve taşkınlıklar için öncelikle Van, Muş ve Erzurum’u denediklerini lakin yapılacak olan yeni karışıklıkların merkezinin Diyarbakır ve Çevresinde bulunan Harput, Arapkir, ve Eğin gibi merkezler olduğunu raporunda ifade etmişti.⁶¹

Ermeniler, Ermenistan devletini kurma yolundaki emellerini gerçekleştirmek için her koldan çalışmalarına devam ederek olaylar çıkarmak ve her türlü kaos ortamının oluşması için çeşitli entrikalara baş vurarak tahriklerine devam ediyorlardı. Amaçları, bölgede yaşayan İslam toplumunu provakatif eylemlerle galeyana getirip kargaşa çıkararak bu amaçlarını gerçekleştirmektir. Neyse ki buna prim vermeyen şehirdeki Müslüman ahali metin bir şekilde sabırla hareket ederek kadim zamanlardan o güne kadar akraba, dost ve hemşeri oldukları bu insanlarla herhangi bir istenmeyen olayın yaşanmasına fırsat vermediler.⁶²

Diyarbakır’da yaşayan insanlar, uzun yıllar bir arada yaşadıkları bu insanlarla bir anda düşman olmaya bir anlam vermeye çalışırken, bir de 1894’ün Aralık ayında Hüsrev Paşa Mahallesinde birçok insanın ölümüne neden olan salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır. 1895 senesinin Eylül ayına kadar devam eden kolera adındaki salgın hastalık, kısa zamanda şehrin dört bir yanına yayılarak büyük çoğunluğu Müslüman olan şehir nüfusunun yarısına yakının ölmesine neden olmuştur.⁶³ Bu salgın hastalığa karşı önlem alınmasının akabinde göç ettikleri köyler ve diğer yerleşim yerlerinden evlerine dönen Ermeniler, Rusya’dan gelen kışkırtıcı komiteci ırktaşlarının tahrik ve teşvikleriyle, Müslüman ahaliye karşı daha etkin eylemlerde bulunmuşlardır. Bu kişilerin gelmesiyle gerek kiliselerde gerekse evlerde teşkilatlanan Ermeniler, isyan hazırlıklarına giriştiler. Diyarbakır ve çevresindeki beş şehrin Ermenilere terk

---

⁶¹ Bahaeddin. Y ve Kerstin. T, a.g.e, 3.c, s. 734–35.

⁶² Beysanoğlu, a.g.e, s. 702.

⁶³ Beysanoğlu, a.g.e, aynı sayfa.

edileceği ve bu illerde bir Ermeni devletinin kurulacağı söylentileri Müslüman ahaliyi telaşlandırmış, Ermenileri ise kaos ortamının oluşması için çeşitli eylemlerin gerçekleştirilmesine sürüklemişti. Aralıksız çanlar çalınıyor, komiteciler tarafından kiliselerde toplananlara konferanslar ve isyanla ilgili talimatlar veriliyordu.⁶⁴ Bununla birlikte Ermenileri daha da cesaretlendirmek ve Avrupa kamuoyunu manipüle etmek için Avrupa gazeteleri Hamidiye Alayları'nın⁶⁵ ve Kürtlerin Ermenilere tecavüz ettiklerini ve büyük devlet elçiliklerinin Berlin Antlaşması gereğince Ermenilere daha geniş imtiyazlar verilmesi için Osmanlı Hükümeti'ne başvuruda bulduklarını yazıyorlardı.⁶⁶

Bu sırada Sırrı Paşa Diyarbakır'daki Valilik görevinden ayrılmış, yerine Enis Paşa getirilmişti. Geleneksel olarak Şehre atanan her Vali için tören düzenlenir ve şehrin ileri gelenleri bu törene katılırdı. Dolayısıyla, 31 Ekim 1895 Perşembe günü Enis Paşa için valilik fermanı okunma töreni yapıldı. Ancak, bu törene gayrimüslim ruhani reislerinin de katılması gerekirken onlardan kimse katılmadı.⁶⁷ Şehirde yaşanan Ermeni isyanından kısa bir süre önce çarşı ve pazarlarda silahların sıra dışı bir şekilde satılması ve bu silahların özellikle Ermeniler tarafından alınması Müslüman ahalinin dikkatini çekmişti.⁶⁸ Bu, sıra dışı yaşanan olaylara şahit olan Müslüman ahalinin ileri gelenleri, olaydan kısa bir süre önce Ulu Cami'deki Camidi Kütüphanesi'nde toplanarak durum değerlendirmesi yapmak, İngilizler nezdinde sağlam bir duruş sergilemek, yaşanan olayları protesto etmek ve gerekli tedbirleri almak hasebiyle bir heyet oluşturdular. Bu heyette Pirincizade Arif, Müftüzade Fazıl, Talat ve İsmail Efendilerle birlikte Süleyman Nazif de heyette bulunanlar arasındaydı. Olayların

---

⁶⁴ Beysanoğlu, a.g.e, aynı sayfa.

⁶⁵ Osmanlı askeri birliği olan Hamidiye Alayları veya diğer bir isimle Hamidiye Hafif Süvari Alayları, Osmanlı padişahı II. Abdülhamit'in Doğu Anadolu'daki çalışmalarına istinaden 1890 yılında başlanmış olup, bu birlik 1891 yılında fiilen kurulmuştur. 13 Haziran 1878'de Ermeni'lerin Berlin Konferansı'na Ermenistan'la ilgili isteklerini sunması ve bu isteklerin olumlu karşılanmasının akabinde Osmanlı Devleti sınırları dahilinde terör ve katliam eylemlerinin artmasına neden oldu. Öyle ki, Ermeni Hınçak ve Taşnak örgütleri düzenli ordu haline dönüştürülmüştü. Buradan güç alan Rusya, *Şark Vilayetleri'ne* yönelik emellerini açıkça dile getirmiş ve işgal hazırlıklarına başlamıştı. Buradan hareketle II. Abdülhamit, doğu meselesi adı altında, Avrupalı devletler tarafından istenilen reformların, Hıristiyan tebaa için önce özerklik sonra bağımsızlık; Osmanlı Devleti için de zayıflama ve parçalanma anlamına geldiğini düşünüyordu. Bu sebeple, Bölgede "asayişin temini, Ermeni şaki ve katillerin tedip edilmesi ve Rus işgaline karşı" halktan silahlı güçler oluşturmayı kararlaştırdı. Bu sebeple, II. Abdülhamit, 1890 yılı sonrasında Doğu Anadolu'da bir Ermenistan devletinin kuruluşunu engellemek amacıyla Hamidiye Alayları'nın kurulmasını sağladı. [http://tr.wikipedia.org/wiki/Hamidiye_Alaylar%C4%B1\(13.04.2011\)](http://tr.wikipedia.org/wiki/Hamidiye_Alaylar%C4%B1(13.04.2011))

⁶⁶ Beysanoğlu, a.g.e, aynı sayfa.

⁶⁷ Beysanoğlu, a.g.e, s. 702.

⁶⁸ Beysanoğlu, a.g.e, aynı sayfa.

yaşandığı sırada Hükümete çekilen telgraf Süleyman Nazif tarafından yazılmıştı. Diyarbakır'ı temsil eden 400 kişinin imzasını taşıdığı belge niteliğindeki telgraf 4 Kasım 1895 tarihinde yazılmıştı.⁶⁹

Ermenilerin şehir halkı tarafından katledildiği, zulme maruz kaldıkları, göçe zorlandıkları ve evlerinin yakılıp yıkıldığı gibi uydurma bilgilerle insanları aldatan bu kimselere bir cevap niteliğinde olan aşağıdaki belge niteliğindeki yazıyı 'Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi' adlı eserinde yayınlayan merhum Sn. Şevket Beysanoğlu'nu rahmetle anarak biz de aynı belgeyi özetle aktarıyoruz:

“.....Bize isnad olunan vahşet, taasup hakikaten mevcut olsa idi her taraf müdahalatı ecebîyenin tesirat-ı elimesinden tamamıyla masun bulunduğu a'sarı sabıkada o maabidi hak ile yeksan etmeliğimize o tarihte silah ü satvetimizin avaze-i galibanesinden lerzan olma Avrupa mı mani olurdu? Herhangi kavm olursa olsun hükümet-i metbu'amızın tahti aman ve himayesinde mütiâne yaşadıkça taaruzdan masun tutulmak İslamiyetin kavaid-i adilesinden olup o kaideye şimdiye kadar riayet etmiş olduğumuz gibi halen istikbalen dahi muhafaza-i ahkâmına çalışacağımıza hissiyat-ı diniyemiz kefalet eder.

.....Biz de adealet isteriz Ermeni hainlerinin maksadı devletin en cesur ve fedakâr tab'ası olan bu havalı ahali-i İslamiyesiyle hilafet-i Kübra arasındaki rabıtayı mukaddeseyi kırmaktır. Biz buna tahammül edemeyiz. Aba ü ecdadımız gibi hilafetin i'layi şan ü nüfusuna çalışmak ahasş âmâlımızdır. Bu yolda ölmek isteriz. Sükût etsek ecdadımızın lanetiyle ahlâfımızın tayib-i muhikini davet edeceğimiz muhakkaktır. Dünyanın her tarafında bulunan 150 milyonu müteceviz ehl-i iman enzar-i şevkat ve ümidini bize atfetmiş bekliyor. Hayatımızı ve evlad-ü-ayalimizi vazifemiz yolunda feda etmekten çekinmeyeceğimize Cenab-ı Hak ile Resulüekrem ve Halife-i muhteremi şahid olsunlar. Biz her türlü ümid-i necat ü selameti 14 asırdan beri enva-ı naim ü elfata mazhar olmakta bulunduğumuz hilafet-i İslamiyenin şefkat ve adaletinden bekler ve bedhahan-ı ecanib tarafından dakika be dakika şımartılmakta ve ahal-i İslama nisbetle hakikaten ekalli-kalil bir miktarda bulunmakta olan Ermenilere Avrupa erbab-ı semahatı tarafından verilecek imtiyazın sutür ve sahaifini kanımızla boğacağımızı müttehiden ilan ederiz.”⁷⁰

1895 senesinde Diyarbakır'da zuhur eden olayın başlama tarihi tam olarak 1 Kasım 1895(20 Ekim 1311) Cuma günü yaşanmıştır. Bu olay, şehirde ikamet eden Müslüman halkın bir arada ibadet ettikleri Cuma namazının kılındığı bir sırada, cemaatin üzerine ateşli silahlarla aralıksız saldıran Ermeniler, telaşa kapılan cemaatteki birçok insanın ölümüne sebep olmuşlardı. Ayrıca şehir merkezinde çıkartılan yangınla birçok işyerinin yakılmasına sebep olmuşlardı. Şeyhmatar caddesindeki boyacı dükkânından başlayan yangın Samanpazarı, Sakocular, Yenihan, Sipahipazarı, Kürkçüler, Belediye civarı, Hafalar, Çifteseki, Buğdaypazarı, Kazancılar, Uzunpazarının da dâhil olduğu toplam 677 vakıf ve birçok şahsa ait dükkân, fırın, ticarethane ve işyerinin yapıp kül olmasına neden oldu. Üç gün süren bu çarpışma Müslümanlarla Ermeniler arasında olmuştu. Lakin merkeze bağlı köylerde

⁶⁹ Beysanoğlu, a.g.e, aynı sayfa.

⁷⁰ Aktaran: Beysanoğlu, a.g.e, s. 703–705.

birkaç gün daha süren çatışmalarda birçok insan hayatını kaybederken ev ve işyerleri de talan olmuştu. Bu olayda Müslümanlardan toplam olmak üzere 70 şehid ve 80 yaralı; Ermenilerden ise 300'ü ölü, 120'i de yaralı olduğu saptanmıştır.⁷¹

Sonuç olarak, yukarıda da değinildiği gibi Diyarbakır, 19. Yüzyılda sıkıntılı bir süreç yaşamıştır. Gerek veba salgını ve gerekse kolera salgınıyla birçok insan hayatını kaybetmiş ve geriye kalan insanlar ise çok zor şartlar altında hayatlarını idame ettirmişlerdir. Ayrıca bir de Diyarbakır'da 1895 senesinde yaşanan Ermeni olayları bölgede kargaşa ortamının yaşanmasına sebep olmakla birlikte yüzlerce insanın ölmesine, yaralanmasına ve de yüzlerce ailenin bölgeden göç etmesine neden olmuştur. Son olarak, yaşanan bu Ermeni olaylarını değerlendirirken öncelikle o dönemde yaşamış ve yaşanan olayları kayıt altına almış kişilerin eserlerini okumak ve bu doğrultuda değerlendirmek gerçekleri doğru tespit etmek açısından daha faydalı olacaktır.

---

⁷¹ Beysanoğlu, a.g.e, s. 705.

III. BÖLÜM: ŞEHİRCİLİK

A. Şehir Yerleşimi

Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden birisi olan Diyarbakır, birden fazla kültürün ve uygarlığın ortaya çıktığı ve kutsal kitaplarda⁷² adının yer aldığı Mezopotamya diye isimlendirilen coğrafyanın Yukarı Dicle bölgesinde bulunmaktadır. Diyarbakır, Yukarı Mezopotamya'nın önemli bir kavşağında olması, şehre önemli ölçüde bir merkez olma özelliği kazandırmıştır. Bu sebepten ötürü, buraya yerleşen her uygarlık, kendi varlığının nişanesi olarak şehirde çeşitli restorasyonlarda bulunmuş ve yeni yapılar inşa etmiştir. Son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılar neticesinde, elde edilen verilerden yola çıkarak, uygarlıkların yerleşik hayata geçmek için çeşitli girişimlerde bulunduğu, hayvanları evcilleştirmeye başladığı, tarımsal faaliyetlerle üretime geçtiği, eldeki ihtiyaç fazlası ürünleri muhafaza etmek için o zamanın koşullarında bir oto kontrol sistemi oluşturduğu, yeni yerleşim birimlerinin ilk örneklerinin bulunduğu görülmektedir.⁷³

Diyarbakır, şehri kuzeyden ve doğudan çevreleyen dağlardan ötürü Anadolu ve İran yaylalarından ayrılmaktadır. Tepelerin arasındaki vadilerden oluşan bu bölge, yerleşime uygun bir alandır. Antik çağlarda, bu bölgede yaşayan insanlar, yerleşik hayata geçmeden önce dağlık yerlerde bulunan mağaralarda ilk olarak ikamet etmişlerdir. Bu insanlar, tarımsal faaliyetleri öğrenmeleriyle birlikte düzlük alanlara inerek yerleşik bir hayat yaşamaya başlamışlardır. Buradan hareketle, bölge insanının yerleşik bir hayata geçişleri tarımsal faaliyetleri öğrenmelerine yorumlanmaktadır.⁷⁴

Ayrıca bölge insanının yerleşik hayata geçiş evrelerini farklı bir bakış açısıyla değerlendirecek olursak, tarihi bir sınıflandırma doğrultusunda Diyarbakır'daki yerleşim birimlerinin daha ilk çağlardan beri süre gelen yerleşim evrelerinin değişim ve dönüşümlerini anlamak daha faydalı olacaktır. Bölge insanının, ilk olarak mağaralarda yaşadıklarından yola çıkarak, Diyarbakır tarihinin çok eskilere dayandığını ve ikinci bölümde de belirtildiği üzere birçok farklı uygarlık tarafından idare edilmesi nedeniyle şehir, antik ve çok kültürlü bir merkez olma özelliği elde etmiştir. 1963 yılı itibariyle, İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü ile Chicago Üniversitesi Doğu Bilimleri Enstitüsü tarafından bölgede yapılan arkeolojik kazılar ve

---

⁷² Abdulhalik. Bakır, "I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri 20-22 Mayıs 2004 Diyarbakır", *Klasik İslam Kaynaklarında Amid(Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi*, Kankal. Ahmet, Taş. K. Ziya, (haz.) İzmir: O.R.B Organizasyon, 2004 s. 839.

⁷³ M. Bağlı ve A. Binici, a.g.e, s. 101.

⁷⁴ Yılmazçelik, a.g.e, s. 2.

araştırmalar neticesinde, çok değerli ve bölge tarihine ışık tutan bulgular elde edilmiştir. Bu iki üniversitenin arkeologları ve araştırmacılarının ortaklaşa olarak Çayönü yerleşkesinde yaptıkları bu çalışmalar, bölgenin geçmiş dönemlerine ait 6 veya 7 dönüştüm evrelerini ortaya çıkartmışlardır. Bunlar sırasıyla, ilk evrenin; M.Ö. 7250–6750 tarihlerini kapsadığı belirtilmiştir. Bu araştırmacıların elde ettikleri bulgularla, bölge insanının buldukları yerleşkelere önem verdikleri ve ilerleyen süreçle birlikte önemli değişim ve dönüştüm kaydettikleri sonucuna varılmıştır. Örnek verecek olursak, bölge halkının ilk olarak inşa ettikleri yerleşim birimleri; *Yuvarlak Planlı Çukur Konutlar*, bunlar zamanla *Izgara Planlı* ile *Terrazzo* diye isimlendirilen Geniş Döşemeli Konutlar şeklini almıştır. Zamanla değişim gösteren bu konutlar, bölgede yaşayan insanların gerek ilkel yaşam koşullarıyla gerekse yerleşik yaşam koşulları arasında bir bağlantı göstermesi açısından önem arz etmektedir. Antik çağlardan itibaren şehir ve çevresinde bulunan yerleşim yerlerinin kronolojik sıralaması şöyledir: Diyarbakır'ın ilk yerleşim birimi olan Çayönü'nün ilk evresi M.Ö. 7250–6750 yılları arasındaki Neolitik döneme dayanmakta olup, ikinci evre M.Ö. 5000–4000 yılları arasındaki Kalkolitik döneme dayanmaktadır. Üçüncü ve son evre ise M.Ö. 3999 ile 3000 yılları arasına denk geldiği belirtilmektedir.⁷⁵

Bununla birlikte, Ergani ilçesinde bulunan ve Grikihacıyan Tepesi diye isimlendirilen yer, M.Ö. 5.000'li yılların ilk evresinde *Gelişkin Köy Evresi* veya Halaf kültürünün sonlarına doğru Kalkolitik döneme dayandırılan tek bir kültür evresi olarak bildirilmektedir. Halaf Kültürü, adımlı; Kuzey Irak, Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da görülen ve Halaf Seramiği olarak da bilinen ve zengin boya bezeli çanak çömleğin ilk keşfedildiği Kuzey Suriye'deki Tell Halaf isminden almıştır. Yeni Asur dönemi başta olmakla beraber farklı ikinci bin, Helenistik ve Roma dönemine ait çeşitli bulgular ise, Diyarbakır'ın Bismil ilçesi yakınlarındaki Üçtepe Höyük'te yapılan arkeolojik kazılardan elde edilmiştir.⁷⁶ Son olarak günümüzden 9500 yıl önce yani M.Ö. 7500 yıllarında ilk olarak Ergani ilçesi, Sesverenpınar Köyü, Hilar Kayalıkları çevresinde bulunan Çayönü tepesi gibi yerleşkelerde kurulan Diyarbakır şehri, günümüze kadar farklı aralıklarla iskân görmüştür. Bu yerleşmeler ilk olarak “Esas Çayönü Evresi” diye bilinen M.Ö. 7500–6500 yılları arasındaki bin yıllık evreye ait buluntu ve kalıntılarla bilim dünyasında yer edinmiştir. Medeniyet tarihinin en önemli dönemine

⁷⁵ M. Bağlı ve A. Binici, **Kentleşme Tarihi ve Diyarbakır Kentsel Gelişimi**, Ankara: Bilim Adamı Yay, 2005. s. 102.

⁷⁶ M, Bağlı ve A. Binici, a.g.e, s. 103.

şahitlik eden bu evre, yapılan araştırmalarla medeniyetler beşiği Mezopotamya'nın ve hatta şehrin tarihine önemli ölçüde ışık tutmaktadır. Uygarlığın ilk temellerinin atıldığı bu evre, insanların göçebelikten yerleşik hayata, avcılık ve toplayıcılıktan tarımsal üretime geçişini sağlamıştır. Bu geçişteki dönüşümün göstergesi olan teknolojik yaşam şekli, iktisadi beslenme, insan ve doğal çevre ilişkilerinin tamamen değiştiği elde edilen buluşlarla, daha adının konmadığı birçok ilki de ihtiva eden canlı ve bir o kadar da ilginç bir evre olması, geçmiş uygarlıkların ve de Diyarbakır'ın tarihine ışık tutmaktadır.⁷⁷

Diyarbakır şehir merkezinin ilk yerleşimine gelecek olursak, şehrin hangi tarihte kurulduğu hakkında kesin bir bilgi bulunmamasıyla birlikte, şehrin doğu kısmında ve Dicle nehrinin kenarında yaklaşık 100 m. yükseklikte bulunan Fiskayası isimli kayalık yerin, İç Kale diye adlandırılan surların iç kesimi, şehrin ilk yerleşim yeri olduğu tahmin edilmektedir. Şehir, kurulduğu günkü şeklini koruyarak günümüze kadar ulaşmış ve tarihe tanıklık eden önemli yerleşkelerden biridir. Son olarak Diyarbakır, bölgenin önemli ticaret yolunun kavşak noktasında olması hasebiyle, farklı kültürlerden şehre gelen insanların beraberlerinde getirdikleri ve kendi kültürlerini yansıtan eserler bölgenin önemli ilim, kültür ve sanat merkezi olmasına neden olmuştur.⁷⁸

B. Eski Eserler

Diyarbakır ve çevresindeki yerleşkelerde, eski zamanlardan günümüze dek hala varlığını koruyan tarih öncesi ve tarih sonrasına ait çok değerli eserler bulunmaktadır. Bunlar, eski medeniyetlere ait şehir kalıntıları, kültürel değerler ve bazı mimari eserlerdir. Bu eserler içerisinde, günümüze kadar tüm heybetiyle ayakta kalan en eski eser Diyarbakır surlarıdır.⁷⁹

Diyarbakır tarihi surlarını estetik bir bakış açısıyla değerlendirilecek olursak, M.Ö. 7000 yıllarına kadar kadim bir geçmişe sahip olan Diyarbakır surları; tarihi, kültürel, estetik ve sanatsal kimliğine dokunulmasına müsaade etmeden günümüze kadar

⁷⁷ Abdulaziz. Yatkın, **Açık Hava Müzesi Diyarbakır**, Diyarbakır: Arkadaş Matbaa, 2007, s. 3.

⁷⁸ Beysanoğlu, a.g.e, s. 2. Ayrıca bkz: **İslam Ansiklopedisi- İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyoğrafya Lügati**, (Haz: Adivar. A, Arat. R, Ateş. A, Kafesoğlu. İ, Yazıcı. T), 3. C, İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1963. & **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri 20-22 Mayıs 2004 Diyarbakır**, (haz, Ahmet. Kankal ve K. Ziya. Taş) İzmir: O.R.B Organizasyon, 2004.

⁷⁹ A. Atan, "*Tarihi Estetik Değerleriyle Diyarbakır Surları*", I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri 20-22 Mayıs 2004 Diyarbakır, (haz, Kankal. Ahmet, Taş. K. Ziya) İzmir: O.R.B Organizasyon, 2004. s. 239.

ulaşabilmiştir. Bu surlar, birçok uygarlığın saldırısına ve yok edici tahribatına rağmen kendini koruyabilmiş ve etkileyici estetik görünümüyle Diyarbakır'ı adeta 'Açık Hava Müzesi'ne dönüştürmüştür.⁸⁰

Buradan hareketle, geçmiş dönemlerde Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyahların dikkatini celb eden bu surlar, onlara şu sözleri söylettirmeyi başarmıştır. Şefik Korkusuz'un 'Seyahatnamelerde Diyarbakır' eserinin bir bölümünü ihtiva eden Nasır-ı Hüsrev, hayretini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Ben; dünyanın dört bucağında Arap, Acem, Hind ve Türk memleketlerinde birçok şehirler ve kaleler gördüm, fakat yeryüzünde hiçbir ülkede Amid şehrinin kalesine benzer bir kale ne gördüm, ne de başka bir yerde bunun gibi bir kale gördüm diyeni duydum”⁸¹

Yine aynı eserde, J.S. Buckingham isminde bir seyyah, hayretini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Diyarbakır, ilk bakışta tüm bölgeye hâkim olan bir tepe üzerine kurulmuş, etrafı surlarla çevrilmiş ve güçlendirilmiş hali ile güçlü bir şekilde korunduğu ve içindeki camiler ve kuleler ile büyük bir görkem ve muazzam zenginlik havası içinde olduğu izlenimi veriyor.”⁸²

Yine aynı eserde yer alan, Edmund Naumann isminde bir seyyah, surları şu şekilde ifade etmektedir:

“Surların koyu rengi, şehrin çok zamandır taşıdığı hüznün elbisesi olarak çarpıcı olaylara delalet ediyor. Surlar o derece sağlamdır ki, yıllar yılı süre gelen akınlara rağmen hala ayakta dururlar.”⁸³

Son olarak, yine aynı eserde Noélla Roger isminde bir seyyah, Diyarbakır'a ve surlara olan hayretini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Uzaklarda bir gölge gibi yükseliyor, git gide belirginleşerek, kare bir şekil alan mavi taştan bir ada gibi sert bir görünüm kazanıyor. Her an daha da koyu görünüyor. Çentikleri heybetli bir şekilde belirlenen, içinde kulelerin gizlendiği, gri kemerlerinin alabildiğince uzaklara iten bir sukemerinin dışında hiçbir şeyin görülmesine izin vermeyen, dışarıda dikkatsizce bırakılmış tek bir evin bile bulunmadığı yerden fırlamış gibi kara bir duvar seçiyor gözlerimiz. Bir hapishane gibi kapalı bir şehrin karanlık göbeği, çölün saldırısına karşı kendini koruyan, şüpheli, ıssız, işte Diyarbakır.”⁸⁴

Anadolu'da yaklaşık olarak 9000 yıldan buyana birçok uygarlığın izlerini taşıyan bir tarih, kültür ve sanat hazinesi olan Diyarbakır, M.Ö. 7000'lerde Çayönü'nden

---

⁸⁰ Atan, a.g.e, s. 239.

⁸¹ Nasır-ı, Hüsrev, “*Sefername*” Seyahatnamelerde Diyarbakır, Şefik, Korkusuz, İstanbul: Kent Yayınları, 2003, s. 11.

⁸² Aynı eser; s. 93.

⁸³ Aynı eser; s. 177.

⁸⁴ Aynı eser; s. 247.

başlayıp ve günümüze kadar gelişen süreç içerisinde, bölgede ve de dünyada ciddi etkiler bırakmış olan birçok uygarlıklar, bu bölgede önemli tarihi eserler bırakmışlardır. Bu eserler arasında ilk sırada ‘Diyarbakır Surları’ gelmektedir.⁸⁵

Diyarbakır Surları inşa edildikleri tarihten⁸⁶ günümüze kadar onca saldırıların neden olduğu tahribata karşın fazla zarar görmeden ulaşabilmiştir. Bu surlarda eski uygarlıklardan Roma, Bizans, Arap, Selçuklu, Türk-İslam ve Osmanlı dönemlerine ait harikulade birer sanat harikası olan kuleleri (burçları), demir kapıları, taşların üzerine yapılmış kabartmalar ve çeşitli figürleri bir arada bulmak mümkündür. Bu eserlerin gerek tarihi özelliği gerekse o dönemlere ait hayat anlayışı, sanata olan bakış açıları ve insan-doğa ilişkileri açısından önem arz etmektedir. Öyle ki; tarihi değer taşıyan bu surlar, üzerindeki kara taşlar üstüne yapılmış çeşitli bitkisel ve hayvansal figürlerle beraber taş duvarlara yazılmış kitabeler, bahsi geçen dönemler hakkında birinci dereceden önemli tarihi kaynak niteliğindedir.⁸⁷

Çalışmamızın ana kaynağı olan Diyarbakır Salnamesi’ndeki yaptığımız inceleme neticesinde, 1. ciltteki eski eserler başlığında ele alınmış bilgilerin, diğer ciltlerde de aynı şekilde ele alınması nedeniyle biz de burada birinci ciltteki bilgileri aktarmayı uygun gördük. Diyarbakır şehrinde bulunan en eski eserlerden ve hatta ilk sayılabilecek olanlardan biri Diyarbakır Kale’si (Surlar) olduğunu belirtmiştik. Bu surlar şehrin dört bir tarafını çevreleyen sağlam surlar olup, 5000 metre uzunluğunda, 15 veya 19 m yüksekliğinde ve yer yer 1, 2, 2,5 ve kimi yerleri ise 5 metre genişliğindedir.⁸⁸

Bu duvarların kimi yerlerinde oluşan tahribatlar nedeniyle duvarların uzunluğu tam olarak tespit edilememiştir. Bu surlarda tam olarak 82 adet kule (burç) bulunmaktadır. Bu burçların her birinin arası 51 metre genişliğinde ve uzunluğu ise 21 veya 22 metre aralığında olup, tamamı bazalt taşı (kara taş) ve kireç karışımı harçlardan yapılmış sert ve dayanıklı burçlardır. Bu burçların her birisinde, altlı üstlü olmak üzere ikişer ambar bulunmakta olup, bunların her biri yirmi bin ölçek

---

⁸⁵ Atan, a.g.e, s. 239.

⁸⁶ Diyarbakır Surları’nın Roma İmparatorluğu, II. Konstantinus tarafından M.S. 349 yılında yapıldığı bu eserde belirtilmiştir. Atan, a.g.e, aynı sayfa

⁸⁷ Atan, a.g.e, aynı sayfa Ayrıca bkz: İzgöer, a.g.e, 4. C, s. 76.

⁸⁸ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 204. Ayrıca bkz: Albert Gabriel, **Diyarbakır Surları**, (çev: Kaya Özsezgin), Ankara: Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, 1993.& A. Ali. Bayhan, “Diyarbakır ve Çevresindeki Eyyubi Eserlerinden Örnekler”, I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı’ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri 20–22 Mayıs 2004 Diyarbakır, (haz, Ahmet. Kankal ve K. Ziya Taş) İzmir: O.R.B Organizasyon, 2004.

miktarında ve İstanbul'un ihtiyacını karşılayacak zahireyi kapsayacak şekilde büyük ambarlardır.⁸⁹

Bu surlar iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım 'Sur u asli' (dış kale) diye tabir edilen ve şehri baştanbaşa çevreleyen surdur. İkincisi ise, şehrin ilk yerleşim yeri olarak da bilinen ve yaklaşık 700 metre alanı kapsayan iç kale diye bilinen yerdir. İç kalede bir de tarihi bir bina vardır ve o bina da hükümet konağı olarak kullanılmıştır. Ayrıca iç kale kesiminde toplam olarak on altı tane kule(burç) ve yine dış kulelerde olduğu gibi iç kulelerde de altlı üstlü ambarlar bulunmaktadır.⁹⁰

Dış kalenin sur dışına açılan dört adet kapısı bulunmaktadır. İç kalenin de dört adet kapısı bulunmakta olup, bunlardan ikisi sur içine ve diğer ikisi de sur dışına açılmaktadır. Ancak bunların sur dışına taraf olan kapıları sürekli kapalı olup diğer iki kapı ise sabah açılıp akşam vakti kapanmaktadır.⁹¹ Dış Kale kapıları: Kuzey istikametinde Dağ Kapı (Harput Kapısı). Güney istikametinde Mardin Kapısı (Teli Kapısı). Batı istikametinde Urfa Kapısı (Rum Kapısı). Doğu istikametinde Yeni Kapı (Su Kapısı, Dicle Kapı). İç Kale Kapıları: Saray Kapı, Orgun Kapı, Küpeli Kapı ve Fetih Kapısı. Ancak bunlardan Fetih Kapısı ve Orgun Kapısı sur dışına, Saray Kapısı ve Küpeli Kapısı ise sur içine açılmaktadır.⁹²

Ayrıca surların dâhilinde bir de 'Viran Kale' adıyla bilinen bir kale de bulunmaktadır. Bu kale şehir yönüne doğru bakan ve yerden elli metre yükseklikte bir kule (burç) olup, bu kule Moğolların saldırısı sonucu yıkılmıştır. Lakin bu kulenin kalıntıları yapılan kazılar sonucunda yer yer bulunmuştur.⁹³ Ayrıca salnamede edindiğimiz bilgilere göre, Diyarbakır'da Cami-i Kebir (Ulu Cami) ve Muallâk Cami-i ve de minareleri, şehrin İslam tarihi öncesinde yapıldığı belirtilmektedir. Son olarak da merkeze 12 dakika mesafede Çift Kastal denilen pınarın yanında taştan oyulmuş ve 21 metre derinliğinde olan bir mağara bulunmaktadır.⁹⁴

Buna ek olarak, salnameden edindiğimiz bilgilere göre, Diyarbakır'a bağlı 5 kazada bulunan eski eserlere de yer verilmiştir. Bunlar, sırasıyla Kaza-i Re'sulayn(Ceylanpınar), Siverek Kazası, Silvan Lazası, Lice Kazası ve son olarak

---

⁸⁹ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 204.

⁹⁰ İzgöer, a.g.e, aynı sayfa

⁹¹ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 205.

⁹² Atan, a.g.e, s. 240.

⁹³ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 205.

⁹⁴ İzgöer, a.g.e, aynı sayfa

Ergani Madeni kazasında bulunan eserlerdir. İlk olarak, Kaza-i Re'sulayn kazasında eski zamanlardan kalma harabe bir şehrin olduğu ve bu şehirde 2.500 dolaylarında şehri çevreleyen bir kalenin ve bazı harab olmuş ev, dükkân ve bazı kemerlerin bulunduğu belirtilmektedir. Bu şehrin kimlere ait olduğu bilinmemekle birlikte, şehirdeki kalıntılar arasında bulunan demir bir kapı üzerinde, Süryanice ve Rumca yazıların yazılı olduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte Re'sulayn kazasına yakın kimi yerlerde bulunan, bazı kalelerden de bahsedilmektedir. Bunlar: Şehrin batı istikametinde ve 6–7 saat mesafe uzaklıktaki yüksek bir tepede Mecdin Kale diye bilinen bir kale bulunmaktadır. Yine şehrin batı istikametinde 30 dakika mesafe uzaklıktaki bir tepe üzerinde bir su mağarası ve bu mağarası tekdüze bir şekilde taştan oyulmuş 70–80 metre derinliğinde olduğu belirtilmektedir. Yine şehrin kuzey kesiminde Keys-i Kebir adıyla bir kale bulunmakta olup bu kale yıkılmıştır ve bu kalenin yakınlarında bir kale daha vardır o da Keys-i Sagir adıyla bilinir ve bu kale de harap olmuştur. Yine bu kasabanın 8 saatlik mesafe yakınında ve doğu yönünde Bunyas adıyla bir kale bulunmakta olup bu kalenin kimi kesimleri yıkık kimi kesimleri ise sağlamdır. Aynı şekilde kasabaya 10 saatlik mesafede ve doğu istikametinde Has Kale adında bir kale vardır ve bu kale de harap olmuştur. Yine kasabanın güney istikametinde 8 saatlik mesafede Abdülaziz Dağı'nın ortasında Bağlıca adında bir kale olup bu kale hem harap olmuş hem de bu kalede taştan oyulmuş birkaç tane su sarnıçları bulunmaktadır. Kasabaya 18 saatlik mesafede büyük Kevkeb tepesinin yanında harap olmuş bir şehir bulunmaktadır ve bu şehrin kalıntıları arasında birçok ev bulunmaktadır. Son olarak bu kasabanın doğu istikametinde ve 20 saatlik mesafede Habur Nehri yakınında Tayan adıyla bir kale bulunmaktadır.⁹⁵

İkinci olarak, Siverek Kazası'na bakacak olursak, burayla ilgili detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bu kazada bir kale bulunmakta olup bu kale yonma taşlardan yapılmıştır. Son olarak da bu kazada yeraltında bir hamamın bulunduğu ve bu hamamın 19. Yüzyılın sonlarına kadar çalıştığı ancak sonrasında iş görmez hale geldiği belirtilmektedir. Üçüncü olarak, Silvan Kazasına gelecek olursak, bu kazada yine eski zamanlardan kalma bir kale, çeşitli mimari yapılar, kayaya oyulmuş su sarnıçları ve bu sarnıçların yakınında yine kayadan oyulmuş odalar bulunmaktadır. Bununla birlikte bu kasabaya 4 saat mesafede Batman Suyu üzerinde kurulmuş birkaç gözlü köprü bulunmaktadır(Malabadi Köprüsü). Son olarak, bu kasabanın Hazro

---

⁹⁵ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 205–206.

nahiyesinde bir mağara bulunmaktadır. Dördüncü olarak, Lice Kazasına bakacak olursak, kazaya iki buçuk ve Tuzla Köyü'ne bir buçuk saat mesafede bulunan bir mağara bulunmakta olup bu mağarada taştan oyulmuş dükkân ve merdiven bulunmaktadır. Yine aynı şekilde, Lice kazasında ve Hani Kasabası ve Kays Köyü yakınında taştan oyulmuş çok sağlam bir mağara olup, bu mağaraya Dakyanus Mağarası denilmektedir. Bu mağarada taştan yontulmuş odalar ve ahırlar bulunmaktadır.⁹⁶

Beşinci ve son olarak, Ergani Madeni Kazasında bulunan eserlere bakacak olursak, Ergani Kazasında da Kale bulunduğunu görüyoruz ve bu kale üzerinde burçlar ve sağlam duvarlar ve de 4 adet taştan oyulmuş su sarnıçları bulunmaktadır. Yine aynı şekilde kazanın güney ve batısı arasında iki saatlik bir mesafede bulunan Sultanpınarı adıyla bilinen çeşmenin öte tarafında bulunan dağda da bir mağara bulunmaktadır. Bu mağara da taştan oyulmuş olup mağara kapısından suya varana dek sıralı bir şekilde taştan oyulmuş merdivenler bulunmaktadır. Bununla birlikte Ergani kazasında Çermik kasabasında eskiden bir kale varmış ancak bu kale zamanla yıkılıp yerine evler yapılmıştır. Son olarak, Çermik kasabasında yüksek yerlerinde bir tepe olup bu tepede bir tabur asker varmış gibi görünüyormuş (Peri Bacaları).⁹⁷ Ayrıca son olarak, 19. Yüzyılda şehri idare eden bazı paşalar ve idareciler tarafından farklı dönemlerde hükümet konağı, cami, medrese, okul, yol, kaldırım, köprü, su kanalları, hapisane, hastane ve bunlar gibi çeşitli yapılar inşa edilmiştir.⁹⁸

Sonuç olarak, yukarıda ifade edilen bilgiler doğrultusunda Diyarbakır ve çevresinin, eski çağlardan günümüze kadar gelen süreçte farklı uygarlıkların izlerini taşıyan bir tarih hazinesi ve tarihi primary source (birinci el kaynak) olma özelliğine sahiptir. Bu nedenle Diyarbakır ve çevresi hem bir açık hava müzesi hem de farklı uygarlıkların ve kültürlerin aynı ortamda hayat bulmasından ötürü önemli bir kültür şehridir. Dolayısıyla Diyarbakır, geçmişe ve eski medeniyetlere ait birçok envanteri bir arada bulunduran nadir şehirlerden biri olma özelliği de dikkat çekmektedir.

---

⁹⁶ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 206.

⁹⁷ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 206–207.

⁹⁸ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 224.

IV. BÖLÜM: İDARE

A. Merkezi Teşkilat ve Devlet Erkânı

Osmanlı idari sistemi, Ülke; Vilayet-Eyalet diye bilinen ve bununla birlikte eyaletlere bağlı ‘Sancaklardan’ oluşan idari taksimat sistemiyle yapılandırılmıştır. Bu sistemle Osmanlı, eyaletleri de sancaklara ayırarak sancakların bağlı bulunduğu şehirlere idari bir merkez statüsü kazandırmıştır. Bu vesileyle, Ülke yönetiminde görev alıp ve aynı anda vilayet ve sancaklarda da görev yapan kişiler, şehrin yönetiminden de sorumlu başta gelen kişilerdir. Bu sebepten ötürü, Osmanlı yönetim sisteminde yapılan değişiklikler, şehir idaresinde de etkili olmuştur.⁹⁹

Klasik Osmanlı yönetim sistemi dâhilinde Beylerbeyi, kendisine taksim edilen eyaletin bir yandan mülki amiriyken bir yandan da askeri şefiydi. Dolayısıyla Beylerbeyi, kendisine taksim edilen ve ‘Paşa Sancağı’ diye bilinen ve eyaletin merkezi olan Sancaklardaki şehirlerde ikamet etmiştir.¹⁰⁰ 1515 yılında Osmanlı idaresine geçen Diyarbakır, eyalet merkezi denilen ‘Paşa Sancağı’ olmuştur.¹⁰¹

XIX. yüzyıl süreci içerisinde Diyarbakır, merkez idari yapılanmada birçok defa değişikliğe uğramıştır. Uzun bir müddet eyalet şeklinde yönetilen Diyarbakır, 1283/1866 senesinde vilayet tarzında yapılandırılarak, Bitlis’in büyük bir kısmı Diyarbakır’e dâhil edilmiştir. Bitlis’in ardından 1295/1878 senesinde de Mamuretü’l-aziz ayrı bir vilayete dönüştürülerek Diyarbakır’dan ayrılmıştır. XIX. Yüzyılın son çeyreğinde merkezi vilayete bağlı Diyarbakır, Mardin ve Ergani Madeni adıyla bilinen üç sancak bulunmaktadır. Bununla birlikte vilayette 1 şehir, 4 nahiye ve 393 köy (bunlardan 366’sı Müslüman köyü, 15’i gayri Müslim ve 12 tanesi ise karışık.) bulunmaktadır.¹⁰² Vilayetin merkezine bağlı kuzey doğu ve güney batı kesiminde olmak üzere merkeze bağlı Diyarbakır, Siverek, Derik, Beşiri, Silvan ve Lice ile birlikte toplam altı kaza bulunmaktadır. Bu kazalardan biri şehir, beşi kasaba, ikisi nahiye ve 1426’sı köyden oluşmakta olup tamamı 1893 km yüzölçümündedir. Ayrıca vilayetin güney doğu kesiminde Mardin sancağına bağlı kazalar dört tane olup Mardin, Avniye, Midyat ve Nusaybin kazalarıdır. Bunlar da beş kasaba, dokuz nahiye, 1139 karyeden (köy) oluşmaktadır. Yüzölçümleri ise 374

⁹⁹ Yılmazçelik, a.g.e, s. 173.

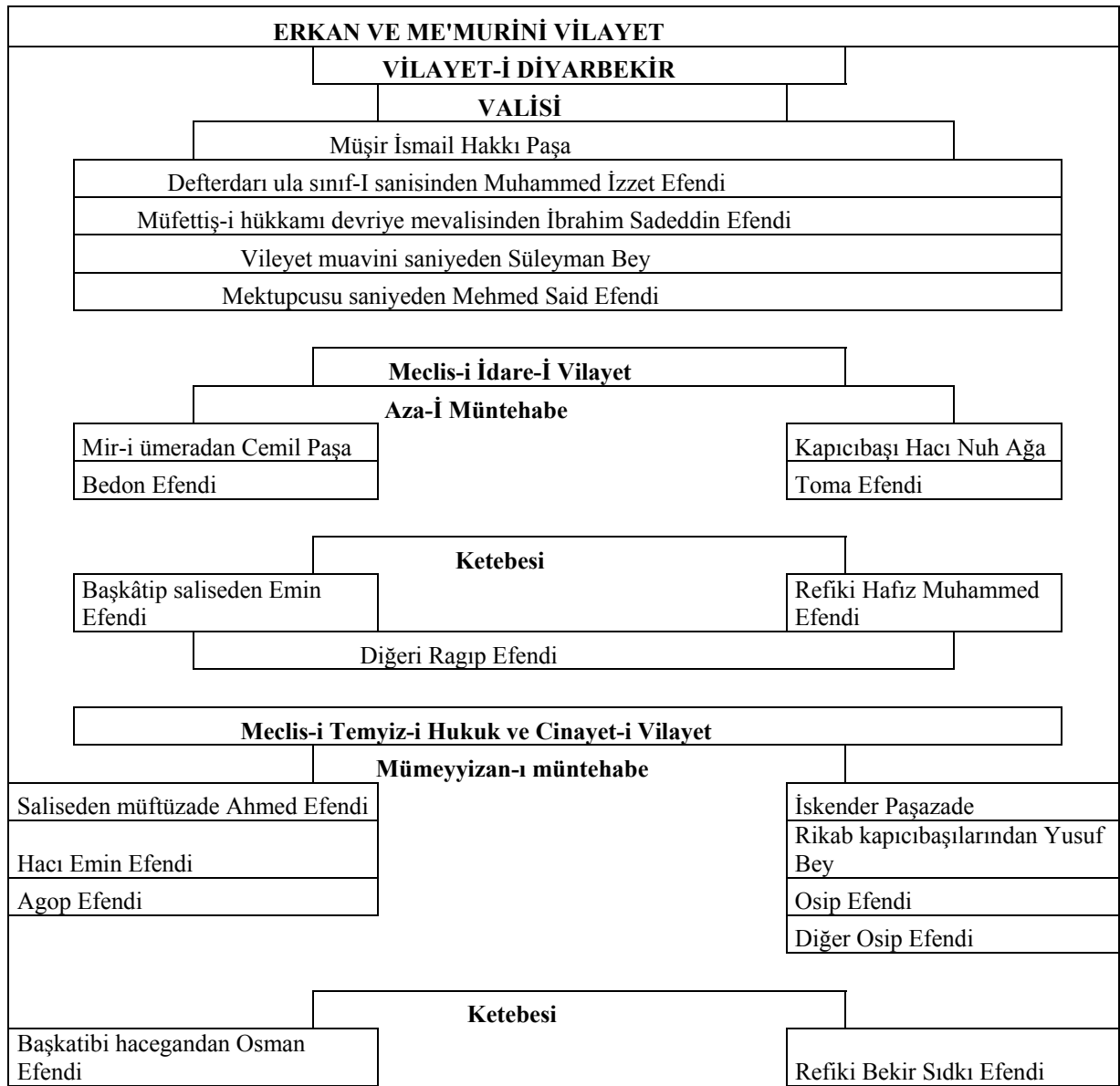
¹⁰⁰ Yılmazçelik, a.g.e, s. 173.

¹⁰¹ Yılmazçelik, a.g.e, s. 173.

¹⁰² bu kısımda vilayete bağlı on dört şehir ve kasaba, elli yedi nahiye ve 3323 köy olduğu belirtilmiştir. Ancak yine aynı cildin 301’inci sayfasında yaptığımız incelemede vilayete bağlı şehir, kasaba, nahiye ve köy sayıları yanlış olduğu fark edilmiş olup doğru sayılar yukarıda yazıldığı gibidir. İzgöer, a.g.e, 5. C. s. 296.

kilometredir. Son olarak da, vilayetin kuzeybatısında bulunan Ergani Madeni sancağına bağlı Maden, Palu ve Çermik kazaları bulunmaktadır. Bunlar da üç kasaba, 28 nahiye ve 758 karyeden (köy) oluşmaktadır. Yüzölçümleri ise 853 kilometredir.¹⁰³ Yaptığımız incelemeler sonucunda vilayetin idari yapısı, idari heyeti ve kurumları aşağıdaki tabloda belirtilmiştir. Ancak bu tablo salnamelerin genelini içermemekte olup diğer salnamelerden edindiğimiz bilgiler tablonun devamında sırasıyla aktarılmıştır. Bu şemadaki bilgiler, H. 1286 (1869–1870) yılına ait salnameden alınmış bilgilerdir.¹⁰⁴

Vilayetin İdari Heyetini Gösteren Şema¹⁰⁵

¹⁰³ İzgöer, a.g.e, 5. C. s. 296.

¹⁰⁴ İzgöer, a.g.e, 5. C. s. 296.

¹⁰⁵ Aynı eser: s. 296.

Diğeri Abdulkadir Efendi		
Muhasebe-i Vilayet Ketebeşi		
Defterdar Muavini saliseden Cemal Bey		Varidat Kâtibi saliseden Nuri Efendi
Masarifât Kâtibi saliseden Seyfullah Efendi		Refik-i Ula
Refiki-i Ula Tayfur Efendi		Mustafa Necip Efendi
Diğeri Vehbi Efendi		Diğeri Muhyiddin Bey
Diğeri Mustafa Efendi		Diğeri Ömer Efendi
Diğeri Hafız Zülfikar Efendi		Evrak mukayyidi
Evrak-ı sahiha müdürü		Ali Azmi Efendi
Abdurrahman Efendi		Refiki Mustafa Efendi
Refiki Salih Efendi		
Mektubi-i Vilayet Hulefası		
Mektubi muavini saliseden Feyzullah Raif Efendi		
Müsevvidan		
Osaman Zeki Bey		İbrahim Hakkı Efendi
Akif Bey		Rabi'adan Tahir Bey
Ali Necib Efendi		Abdulkadir Efendi
Arabi Katibi Muhammed Efendi		
Mübeyyizan		
Tevfik Efendi		Hadi Efendi
Hafız Necib Efendi		Osman Efendi
Ömer Bey		Yusuf Efendi
Mukayyidan		
Namara mukayyidi Arif Efendi		Te'kid memuru Ahmed Efendi
Refiki Hafız Mustafa Efendi		Refiki Sabir Bey
Mektub-i Vilayet Evrak Odası		
Evrak Müdürü Hacı Ragıp Efendi		
Muavin-i haric-i vilayet mukayyid-i Ali Avni Efd&Mardin/Siirt ve müteferrikat mukayyidi Akif Efd		
Dersaadet mukayyidi Hasan Efendi		Telgraf mukayyidi Ahmet Efendi
Diyarbakir ve Mamüretülaziz mukayyidi Şeyh Muhammed Efendi		
Müvezzi' Osman Efendi		Refiki Mahmud Efendi
Litoğrafya İdaresi		
Başmemur Said Efendi		Refiki Hacı İbrahim Efendi
Diğeri Osip Efendi		

Diyarbakır merkez teşkilatı 7 farklı birimden oluştuğunu tezimizin ana kaynağı olan 1286 (1869–1870) yılına ait salnameden örnek aldığımız yukarıdaki şemadan öğrenmekteyiz. Bununla birlikte, İl idaresinde Vali ve 4 kişilik heyeti başta olmakla birlikte il idare meclisinde 7 memur görev yapmaktadır. Yüksek idare mahkemesi ve şehirdeki tanınmış halk jürisinde 10 memur görev yapmıştır. Ayrıca, Muhasebe Kurulu 17, yazı işleri kurulu 18, il arşivi 8 ve son olarak da litografya idaresinde 3 kişi olmak üzere toplam 68 memur görev yapmıştır. Ayrıca bu görevlilere, yukarıda da görüldüğü gibi Paşa (Vali), Bey, Ağa ve Efendi gibi unvanlar verilmiştir. Bu memurlar içerisinde 1 paşa, 9 bey, 1 ağa ve 52 efendi unvanlı memurlar bulunmakta olup bu memurların içerisinde 8 tane Ermeni ve diğer gayri Müslim vatandaşlara görev verilmiştir.¹⁰⁶ Buradan hareketle, XIX. Yüzyıldaki gelişen süreç içerisinde eyaletten vilayete dönük değişen yönetim anlayışı, beraberinde karmaşık bir yönetimi de getirmiştir. Öyle ki, vilayetin idari yapısı içerisinde daha çok birim ve memura ihtiyaç duyulmuştur. Bu sebeple salnamede yaptığımız incelemeler sonucunda, 1286 (1869/1870) yılından sonraki yıllara ait salnamelerde idari yapıdaki gelişmeler bu değişiklikleri açıkça göstermektedir.¹⁰⁷ 1287 (1870/1871) yılına ait salnamedeki idari yapıda bir önceki yıla ek olarak yeni birimlerin oluşturulduğu ve yeni memurların görev yaptığı yapılan incelemeden anlaşılmıştır. Bunlar, Muhasebe-i Vilayet Şubesinden Tahrir-i Emlak İdaresi, Matbaa-i Vilayet Memurları, Ermenice Mürettibler ve Vilayet Mühendisleri olmak üzere 4 yeni birim açılmış olup memur sayısı toplamda 108'e çıkmıştır. Bu memurların içerisinde 16 tanesi ise Ermeni ve diğer gayri Müslim cemaatlere mensup vatandaşlardır.¹⁰⁸

Yine yaptığımız incelemede, 1288 (1871/1872) yılına ait salnamede bir önceki yıla ek olarak Türkçe Mürettpleri ve Destgah Memurları olmak üzere iki yeni birim açılmıştır. Ancak bu yılda da yeni birimler açılmasına rağmen memur sayısında azalma olup toplam sayı 96'dır. Bunlardan 14 tanesi yine Ermeni veya gayri Müslim cemaatlere mensup vatandaşlardır.¹⁰⁹

1289 (1872/1873) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede ise yine bir önceki seneye ek olarak yeni birimlerin açıldığını ve yeni memurların görev aldığını görmekteyiz. Bunlar, Malatya Sancağı Seyyare Memurları, Mamuratülaziz Sancağı Seyyare Memurları, Kazalarda Bulunan Vukuat Kâtipleri, Meclis-i De'avi, Mütercim,

---

¹⁰⁶ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 45.

¹⁰⁷ İzgöer, a.g.e, 1–5.

¹⁰⁸ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 103–105.

¹⁰⁹ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 163–165.

Mahkeme-i Ticaret, Daire-i Belediye ve son olarak Merkez-i Vilayet İdaresinde Bulunan Nevahi olmak üzere 8 yeni birim açılmış olup toplamdaki memur sayısı 148'dir. Ancak, bu memurlardan 26'sı yine Ermeni veya diğer gayri Müslim vatandaşlardandır.¹¹⁰

1290 (1873/1874) yılına ait salnameye baktığımızda bu yılda da bir önceki yıla ek olarak yeni açılan birimler olmuştur. Bunlar, Mardin Sancağı Heyet-i Mukimesi ve Heyet-i Seyyaresi ve de Siirt Sancağı Heyet-i Mukimesi ve Heyet-i Seyyaresi olmak üzere iki birim açılmıştır. Bu dönemde vilayette çalışan memur sayısı ise 188'e çıkmış olup, Ermeni ve gayri Müslim çalışan memur sayısı ise 24 olduğu belirtilmiştir.¹¹¹

1291 (1874/1875) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede ise bir önceki döneme ek olarak daha farklı ve bir o kadar da önemli yeni birimler açılmıştır. Bunlar, Meclis-i İdare-i Vilayet birimi altında Aza-i Rüesa-yı Ruhaniye (gayri Müslim Ruhani Reisleri) adında temsili bir birim, Mahkeme-i Şer'iyye Memurları, Dahil-i Vilayette Bulunan Tahrir Memurları birimi altında Seyyar Bulunan Memurin-i Tahririye Fırkaları ve bu birimin altında iki birim daha açılmıştır. Buradan hareketle, bahsi geçen senede gayri Müslimlerin ileri gelenleri de vilayet idaresine alınarak kendilerine vilayet idaresinde temsil hakkı verildiği görülmektedir. Ancak yapılan bu değişimin neticesinde memur sayısında pek bir değişiklik olmayıp toplam sayı 181 ve bunların içerisinde toplam 21 kişi de gayri Müslimlerden olduğu belirtilmiştir.¹¹²

1292 (1875) senesine ait salnamede yaptığımız incelemede, bu seneye ait idari yapıda pek bir değişiklik olmadığı görülmüş olup bir önceki yıla benzerlik göstermektedir.¹¹³

1293 (1876) senesine ait salnamede yaptığımız incelemede başta Valilik olmak üzere vilayet idaresinde bulunan diğer birimlerin büyük çoğunluğuna yeni memurlar atanmıştır. Ayrıca yine bu yılda da yeni ve bir o kadar da önemli birimler açılmıştır. Bu yıl, 1870 ile 1876 yılları arasında Valilik görevinde bulunan Müşir İsmail Hakkı Paşa'nın yerine Ahmet Tevfik Paşa atanmıştır. Bununla beraber yukarıda da belirtildiği gibi birçok yeni memur atanmıştır. Ancak, yukarıdaki tabloda belirtilen idari yapıda herhangi bir değişiklik yapılmamasına rağmen fabrikalar ile birlikte yeni birimler açılmıştır. Bunlar, Kumandan-ı Askeriye, Tefrik-i Bakaya Komisyonu, Tahsilât Komisyonu, Zabtiye Alay Meclisi, Tahrir-i Emlak Komisyonu, Islahhane

---

¹¹⁰ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 247-249.

¹¹¹ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 309-312.

¹¹² İzgöer, a.g.e, 2. C, s. 31-34.

¹¹³ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 143-145.

Memurları, Rüsumat(gümrük) Nezareti Dairesi, Fabrika Memurları, Heyet-i Seyyare-i Vilayet, Diyarbekir Evkaf Kalemi, Diyarbekir Defter-i Hakani Kalemi ve son olarak da Diyarbekir Telgraf Memurları birimleri kurulmuştur. Açılan fabrikalar ve yeni birimler neticesinde memur sayısı 291'e çıkmış olup, bunların içerisinde 47 tane de gayri Müslim bulunmaktadır.¹¹⁴

1294 (1877) senesine ait salnamede yaptığımız inceleme sonucunda herhangi gayri Müslim dini liderlerinden oluşan bir heyet, merkezi idare meclisinde temsilci olarak yer almışlardır. Bunlar, Rum murahhas Vekili Dimitri Efendi, Protestan Piskoposu Tomas Efendi Mecidi Dördüncü, Keldani Metropolit Abdüşşü Efendi, Süryani Katoliği Murahhas Vekili Batros Efendi ve son olarak Süryani Patriği Vekili Mirze Efendi bu mecliste görev almışlardır. Bunun dışında farklı bir değişiklik olmayıp bir önceki yılla benzerlik göstermektedir.¹¹⁵

1300 (1882/1883) senesine ait salnamede yine bazı değişiklikler göze çarpmaktadır. Bu değişiklikler, Vali Ahmet Tevfik Paşa'nın yerine Samih Paşa Vali olarak atanmıştır. Bununla birlikte yine memurluklarda değişikliklere gidilmiş ve yeni memurlar atanmıştır. Ayrıca, tekrardan yeni birimler kurulmuştur. Bu birimler, yeni İsmiyle Adliye ve bu birime bağlı İstinaf Mahkemeleri, Vilayet Sicil Ahlak Komisyonu, Aşar Nezareti, Ma'a-Tahrir Vergi İdaresi ve son olarak da Evrak Sıhhiye Memuriyeti olmak üzere toplam 6 yeni birim kurulmuştur. Çalışan memur sayısına gelince toplamda 148 memur bulunmaktadır. Bunların içerisinde 16 tane de gayri Müslim bulunmaktadır.¹¹⁶ 1301 (1883/1884) yılına ait salnamede bir önceki yıla ek olarak herhangi bir değişiklik olmadığı görülmüştür.¹¹⁷ 1302 (1884/1885) yılına ait salnamede de bir önceki yıla ek olarak herhangi bir farklılık bulunmamaktadır.¹¹⁸

1308 (1890/1891) senesine ait salnamede yaptığımız incelemede bir önceki yıla ek olarak başta Vali olmak üzere memurluklara yeni atamalar yapılmış ve de birçok yeni birimler açılmıştır. Samih Paşa'nın yerine Hasan Refik Beyefendi atanmıştır. Bununla birlikte birçok memur da atanmış olup memur sayısında ciddi bir artış olmuştur. Ayrıca belirttiğimiz gibi birden fazla yeni birim de açılmıştır. Bunlar, Mekteb-i İdadi İnşaat Komisyonu, Hapishane ve Asakir-i Jandarma Kışlası İnşaat Komisyonu, Ziraat Bankası Şube İdaresi, Tercüme-i Ahval Komisyonu, Jandarma

¹¹⁴ İzgöer, a.g.e, 2. C, s. 289–294.

¹¹⁵ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 45–49.

¹¹⁶ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 135–138.

¹¹⁷ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 209–211.

¹¹⁸ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 299–302.

Alay Meclisi, Diyarbekir Jandarma Taburu, Polis Taburu, Hapishane İdaresi, Duyun-i Umumiye İdaresi, Reji İdaresi, Lisan-ı Ecnebi Muharebe Memurları, Kavvaslar, Diyarbekir’de Mevcut Şehadetnameli Avukatlar, Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriye, Mülkiye, İbtidadiye, Tahsilât Dairesi, piyade ve son olarak da Süvari birimleri oluşturulmuştur. Onca yeni birimlerin açılması sonucunda memur sayısı toplamda 323, bunlardan 52 tanesi de gayri Müslimlerden oluşmaktadır.¹¹⁹

1312 (1894/1895) senesinde de bir önceki yıla ek olarak vali değişikliği yaşanmış ve Hasan Refik Beyefendi’nin yerine Sırrı Paşa atanmıştır. Bir önceki seneden farklı olarak Gureba hastanesi ile birlikte Memurin-i Ecnebiye adının verildiği İngiltere, Fransa ve Rusya konsoloslukları ile İran Şehbenderi (ticaretten sorumlu memur) birimleri açılmıştır. Bunlar, İngiltere Konsolos Vekili Tomas Efendi, Fransa Konsolosu Mösyö Pertiye, Rusya Konsolosu Mösyö Yakamanski İran Şehbenderi Mirza Hüseyin Bey gibi isimlerdir.¹²⁰

1316 (1898/1899) senesinde yine bir önceki yıla ek olarak Vali değişikliğinin dışında sadece On beşinci Fırka-i Humayun Kumandanlığı ve Erkan-ı Harbiye Dairesi kurulmuştur. Vali Sırrı Paşa’nın yerine Mehmet Halid Beyefendi atanmıştır.¹²¹

1315/1317 (1899/1900) senesine ait salnamede yaptığımız incelemede bir önceki yıla ek olarak herhangi bir değişiklik görülmemiştir.¹²² 1316/1318 (1900/1901) senesine ait salnamede de bir önceki yıla ek olarak herhangi bir değişiklik olmamıştır.¹²³

1317/1319 (1901/1902) senesine ait salnamede de bir önceki yıla ek olarak herhangi bir değişiklik olmamıştır.¹²⁴ 1319/1321 (1903/1904) senesine ait salnamede bir önceki yıla ek olarak Valilik dışında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Vali Mehmet Halid Beyefendi’nin yerine Mehmet Nazım Paşa atanmıştır.¹²⁵ 1321/1323 (1905) senesine ait salnamede bir önceki seneye ek olarak herhangi bir değişiklik olmamıştır.¹²⁶

Son olarak, vilayetin idari yapısı zamanla geliştirilmiş olmakla beraber çeşitli değişim ve dönüşümlerle daha işler hale getirildiği görülmektedir. Ayrıca, gerek yukarıdaki tablodan gerekse sonraki bilgilerden görüldüğü gibi idare heyeti içerisinde gerek Müslim gerekse gayri Müslim vatandaşlara memuriyet verildiği açıkça görülmektedir. Buradan hareketle, bazı önyargılı kimselerin; Osmanlı’da gayri Müslim

¹¹⁹ İzgöer, a.g.e, 4. C, s. 31–37.

¹²⁰ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 250.

¹²¹ İzgöer, a.g.e, 4. C, s. 219–235.

¹²² İzgöer, a.g.e, 4. C, s. 309–327.

¹²³ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 33–49.

¹²⁴ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 125–145.

¹²⁵ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 239–257.

¹²⁶ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 345–364.

ve de özellikle Ermenilerin zulüm gördüğü veya ikinci sınıf vatandaş muamelesine maruz kaldığını düşünenlerin bu düşüncelerini bir daha gözden geçirmesi daha faydalı olacaktır.

B. Merkeze Bağlı Birimler ve Görevli Memurlar

Merkeze bağlı birimler, Diyarbakır Vilayeti merkez olmakla birlikte merkeze bağlı Liva-i Diyarbekir, Liva-i Mamüretülaziz (Elazığ), Liva-i Malatya, Liva-i Siird ve Liva-i Mardin olmak üzere dört birim bulunmaktadır ve bu birimlerin her birinde şehirte bağlı kazalardan oluşmaktadır. Bu kazalar şu şekildedir: Siverek, Lice, Silvan ve Re'sulayn kazaları Diyarbakır'a bağlıdır. Maden-i Ergani, Palu, Maden-i Keban, Malatya, Hısn-ı Mansur ve Kâhta kazaları Mamüretülaziz (Elazığ)'a bağlıdır. Eruh, Garzan ve Şirvan kazaları Siird'e bağlıdır. Mardin, Cizre ve Midyat kazaları Mardin'e bağlıdır.¹²⁷ Merkeze bağlı birimler ve görevli memurlar, aşağıdaki tabloda gösterildiği şekildedir. Buna ek olarak, Elazığ M. 1295/ H. 1878'de ayrı bir vilayete dönüştürülmesiyle Diyarbakır'dan ayrılmıştır.¹²⁸ Malatya ve Siirt ise 1882 senesinde sancağa dönüştürülmesiyle birlikte, bu iki şehir de Diyarbakır'dan ayrılmıştır.¹²⁹

Merkeze Bağlı Birimler ve Görevli Memurları Gösteren Şema¹³⁰

Liva-i Diyarbekir		
Mutasarrıfı Mirimiran Ali Paşa		
Müftüsü İzmir Payelilerinden El-Hac Abdülgani Efendi & Muhasebecisi Saliseden Rıza Efendi		
Naibi Hasan Efendi		Tahrirat Müdürü Muhammed Nazif Efendi
Meclis-i İdare-i Liva		
Aza-i Müntehabe		
Müderrisinden Hacı Said Efendi		Kıta Hacı Salih Efendi
Ohannes Efendi		Mihail Efendi
Ketebesî		
Başkatip İsmail Bey		Refiki İbrahim Bey
Diğeri İsmail Efendi		

¹²⁷ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 46–55.

¹²⁸ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 45–46.

¹²⁹ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 135–136.

¹³⁰ Aynı eser: s. 135-136.

Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet-i Liva		
	Mümeyyizan-ı Müntehabe	
Müderresinden Feyzi Efendi		Hayrullah Efendi
Zülfikar Bey		Garabet Efendi
Namuş Efendi		Yakup Efendi
Ketebesı		
Başkâtip Emin Efendi		
Refiki Müstantık İbrahim Efendi		Mukayyıt Rifat Efendi
Mahkeme-i Ticaret		
Reisi Rikab Kapıcıbaşı		Muhammed Ağa
Aza-i Daimi		
Mustafa Ağa		İshak Efendi
Aza-i Muvakket-i		
Hacı Osman Ağa		Derviş Efendi
Mansur Efendi		Garabet Efendi
	Kâtibi Bogos Efendi	
Muhasebe-i Liva Ketebesı		
Varidat Kâtibi		Masarifat Kâtibi
Mustafa Galib Efendi		Eyub Sabri Efendi
Refiki Şakir Efendi		Refiki Muhammed Efendi
Diğeri Ahmed Bey		Diğeri Abdullah Efendi
Tahrirat Ketebesı		
Müsevid Mustafa Mazhar Efendi		Refiki Abdulgani Efendi
	Diğeri Ömer Bey	
Mukayyid Abdi Efendi		Diğeri Abdullah Efendi
Daire-i Belediye Meclisi		
Reis-i Istabl-ı Amire payelilerinden Muhammed Ağa		
Hacı Abuş Ağa		Mustafa Efendi
Kigork Efendi		Mıgırđıç Efendi
	İbrahim Efendi	
Daire-i Mezkure Memurin-i Sairesi		
Mühendis Kolağası İffet Efendi		Katib Ali Bey
	Müfettiş-i Evel Yunus Bey	
Diyarbakir Mahkeme-i Şer'ıyyesi Katıbleri		
Katib-i Evvel Şakir Efendi		Refiki Mustafa Vasıf Efendi
	Mukayyid Hüseyin Efendi	

Yukarıda da görüldüğü gibi merkeze bağlı birimlerde, merkezdeki gibi bir idari yapı mevcuttur. Ancak, bu sancaklarda, sancak idaresinin başındaki kişi vali değil Mutasarrıf ve kazalarda ise Kaymakam idari amir olarak görev almışlardır. Buradan hareketle, 1869'dan 1905 yıllarına ait toplam 20 salnamede yaptığımız incelemeler neticesinde, yukarıdaki şemada bulunan birimlere ek olarak Liva-i Diyarbekir'de; Tesviye-i Turuk Komiseriyeti, Mekteb-i Rüşdi-i Askeri Tamirat Komisyonu, Tahsildar Dairesi, Telgrafhane İdaresi, Jandarma Tabur Meclisi, Hapishane İdaresi, Belediye Eczanesi, Evkaf Komisyonu, Ziraat Meclisi, Rüsüm-ı Sitte İdaresi, Fabrika, Polis Meclisi, Mektepler, Duyun-ı Umumiye İdaresi, Diyarbekir'de İcra-yı sanat eden Diplomalı Etıbbı, Nüfus İdaresi, Tapu İdaresi ve son olarak da Ziraat Bankası Şubesi İdaresi gibi yeni birimler açılmıştır.¹³¹ Bunlara ek olarak 1869 senesinde Liva-i Diyarbekir'de toplam 117 (14'i gayri Müslim) memur çalışırken¹³², 1905 yılına ait Livadaki verilerde ise bu sayı artmış olup 322 (40'i gayri Müslim) memur çalışmıştır.¹³³

Liva-i Mamuretülaziz	
Mutasarrıfı	
Rumeli Beylerbeyi Payelilerinden İsmail Paşa	
Naibi devriye mevalisinden Mustafa Reşid Efendi & Muhasebecisi saliseden Namık Efendi	
Müftüsü Hacı Ali Efendi	Tahrirat müdürü hacedandan Şerif Efendi
Meclis-i İdare-i Liva	
Aza-i müntehabe	
Mustafa Bey	Ahmed Ağa
Kigork Efendi	Agop Efendi
Ketebesı	
Başkatib İbrahim Efendi	Refiki İzzet Bey
Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet-i Liva	
Mümeyyizan-ı Müntehabe	

¹³¹ İzgöer, a.g.e, 1-5. C: "Erkan-ı Memurin-i Vilayet" başlıkları.

¹³² İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 46-47.

¹³³ İzgöer, a.g.e, 5.C, s. 365-366.

Uveyne Miralayı Osman Bey	Müderisinden Hacı Mehmed Efendi
Müderisinden Mahmud Vecdi Efendi	Naum Efendi
Ohannes Efendi	
Ketebesı	
Başkatib hacedandan Mustafa Vasfı Efendi	Refiki Tevfik Efendi
Mahkeme-i Ticaret-i Liva	
Reisi Muhammed Reşid Efendi	
Aza-i Daimi	
Asaf Ağa	Setrak Efendi
Aza-i Muvakkate	
Hacı Ahmed Ağa	Reşid Efendi
Asador Ağa	Kigork Ağa
Muhasebe-i Liva Ketebesı	
Varidat Katibi Hacı Zülfü	Masarifat Kâtibi Bekir Efendi
Refiki Ahmed Şefki Efendi	Refiki Hacı Ömer Efendi
Diğeri Ömer Efendi	Diğeri Hafız Ömer Efendi
Varidat yevmiye mukayyidi Hüseyin Efendi	Varidat yevmiye mukayyidi Hüseyin Efendi
Evrak mukayyidi Hacı Muhammed Efendi	Evrak mukayyidi refiki Kalender Efendi
Tahrirat Ketebesı	
Müsevvidan	
İshak Efendi	Muhammed Efendi
Mübeyyizan	
Hacı İbrahim Efendi	Abdullatif Efendi
Asador Ağa	Hasan Efendi
Mukayyidan	
Muharrerat Mukayyidi	Arz-ı Hal ve Evrak Mukayyidi
Mustafa Efendi	Zülfü Efendi
Refiki İbrahim Bey	Refiki Muhammed Sadık Efendi
Liva-ı Mezbure Dâhilinde Bulunan Me'adin-i Hümayun Memurları	
İmalat müdürü Miralay İsmail Hakkı Bey	
Muhasebecisi saliseden Fatih Efendi	Keban madeni imalat müdürü Abdullah Efendi
Mühendisi Mösyö Ravic	Diğeri Mösyö Veloyı Heroben

Liva-i Mamuretülaziz'in 1869 senesine ait idari yapısı yukarıdaki şemada olduğu gibidir. Ancak, diğer salnamelerde yaptığımız incelemede buna ek olarak, Daire-i Belediye¹³⁴, Defter-i Hakan-ı Kalemî, Evkaf Kalemî, Nüfus Odası, Tahrir-i Emlak Memurları, Telgraf ve Posta Memurları ve son olarak da Rüsumat Memurları gibi yeni birimler açılmıştır.¹³⁵ Buna bağlı olarak, 1869 senesine ait Liva-i Mamuretülaziz idari yapısında bulunan memur sayısı 140 (20'si gayri Müslim)¹³⁶ iken bu sayı 1905 senesine gelindiğinde 249'a (27'si gayri Müslim) çıkmıştır.¹³⁷ Bu arada, 1877 senesine gelindiğinde Mamuretülaziz sancağına Vilayet ünvanı verildiği için Diyarbekir'den ayrılmıştır.

Liva-i Malatya							
<table border="1"> <tr><td>Mutasarrıf Kamil Efendi Salise</td></tr> <tr><td>Naib Abdurrahman Efendi</td></tr> <tr><td>Müftü Mustafa Efendi</td></tr> <tr><td>Muhasebeci Sadık Efendi salise</td></tr> <tr><td>Tahrirat Müdürü Hacı İsmail Efendi</td></tr> </table>			Mutasarrıf Kamil Efendi Salise	Naib Abdurrahman Efendi	Müftü Mustafa Efendi	Muhasebeci Sadık Efendi salise	Tahrirat Müdürü Hacı İsmail Efendi
Mutasarrıf Kamil Efendi Salise							
Naib Abdurrahman Efendi							
Müftü Mustafa Efendi							
Muhasebeci Sadık Efendi salise							
Tahrirat Müdürü Hacı İsmail Efendi							
Meclis-i İdare-i Liva							
Reis Mutasarrıf							
Aza-i Tabiiyye		Aza-i Müntehabe					
Naib		Muhammed Efendi					
Müftü		Ahmed Efendi					
Muhasebeci		Keyork Efendi					
Tahrirat Müdürü		Refiki Abdulkadir Efendi					
Başkâtip Ahmet Efendi							
Meclis-i Temyiz-i Hukuk-ı Liva							
Ali Avni Efendi		El-Hac Hüseyin Efendi					
Hacı Osman ağa		Serkis Efendi					
Agop Efendi		Serkis Efendi					
<table border="1"> <tr><td>Başkâtip Hacı Muhammed Efendi</td></tr> <tr><td>Refiki Muhammed Efendi</td></tr> </table>			Başkâtip Hacı Muhammed Efendi	Refiki Muhammed Efendi			
Başkâtip Hacı Muhammed Efendi							
Refiki Muhammed Efendi							
Mahkeme-i Ticaret-i Liva							
Reis Hasan Efendi							

¹³⁴ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 109.

¹³⁵ İzgöer, a.g.e, 2. C, s. 301–302.

¹³⁶ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 109–111.

¹³⁷ İzgöer, a.g.e, 2. C, s. 301–305.

Aza-i Daime		Aza-i Muvakkate
Hacı İbrahim Ağa		Bekir Ağa
Makdis Kebo Efendi		Muhammed Said Efendi
		Hacı İbrahim Ağa
		Kikor Efendi
	Kâtip Hacı Muhammed Efendi	
	Muhasebe Kalemi	
Varidat Kâtibi Ahmed Bey		Masarifat Kâtibi Hacı Emin Ef
Refiki Osman Bey		Refiki Hasan Efendi
Diğeri Muhammed Efendi		Diğeri Halid Efendi
	Tahrirat Kalemi	
	Müsevidan	
Müsevid-i Evvel Osman Ef		Abdullah Efendi
	Mübeyyizan	
Mustafa Efendi		Hüseyin Efendi
	Mukayyidan	
Evrak Mukayyidi Ali Efendi		Refiki Hacı Bekir Efendi
	Arzuhal Mukayyidi Abdülmuin Efendi	
	Daire-i Belediye	
	Reis Ahmed Bey	
	Aza	
İbrahim Efendi		Ali Ağa
İbiş Ağa		Halil Ağa
Mehmed Efendi		Kirkor Efendi
Serkis Efendi		Kâtip ve Sandık Emimi Ahmed Efendi

Liva-i Malatya, 1869 senesinde Mamuretülaziz'e bağlı bir kaza iken 1870 senesinde vilayete dönüştürülmüş olup şehrin idari taksimatı yukarıdaki şemada gösterildiği gibidir. Liva-i Malatya'daki mevcut idari yapıda da bazı değişiklikler yapılmış olup yine yeni birimler açılmıştır. Bunlar, Defter-i Hakan-i Kalemi, Tahrir-i Emlak Memurları, Evkaf Kalemi, Telgraf ve Posta Memurları, Rüsumat Memurları¹³⁸, Zaptiye Tabur Meclisi, Tahrir-i Emlak Komisyonu¹³⁹, Ticaret Mahkemesi, Aşar İdaresi, Ma'a Tahrir Vergi Kalemi, Tahsildar Dairesi gibi birimler olduğu

¹³⁸ İzgöer, a.g.e, 2. C, s. 321–323.

¹³⁹ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 67–69.

aktarılmıştır.¹⁴⁰ Buna ek olarak, 1871/1872 yılına ait salnamedeki verilere göre toplam memur sayısı 130 (13'ü gayri Müslim) iken¹⁴¹ bu sayı, 1882/1883 senesine ait salnamedeki verilere göre 289 (17'si gayri Müslim) olarak verilmiştir.¹⁴² Görüldüğü gibi memur sayısında önemli bir artış olmuştur. Son olarak, 1882–1883 yılından sonra Malatya da Merkezi Vilayetten ayrılmıştır.¹⁴³

	Liva-i Mardin	
	Mutasarrıfı	
	Mirül Ümeradan Tayyar Paşa	
Muhasebecisi Saniyeden		Naibi devriye Müdürlüklerinden Mesud Efendi
Sadık Efendi		Mesud Efendi
Müftüsü Esad Efendi		Tahrirat müdürü Hafız Ahmed Efendi
	Meclis-i İdare-i Liva	
	Aza-i Müntehabe	
Hacı Ali Ağa		Ömer Vecdi Efendi
Şemas Efendi		Sadun Efendi
	Katıpları	
Başkatip Arif Efendi		Refiki Necib Bey
	Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet-i Liva	
	Mümeyyizan-ı Müntehabe	
Sırrı Efendi		Ahmed Efendi
Muhammed Ağa		Melkon Efendi
Abdalahad Efendi		Şemas Yusuf Efendi
	Kâtipleri	
Başkâtibi Hacı Halid		Refiki Said Efendi
	Halis Efendi	
	Mahkeme-i Ticaret	
	Reisi Yahya Çelebi	
	Aza-i Daimi	
Hacı Hızır Ağa		Şemas Yusuf Kender
	Aza-i Muvakkat-i	
Hacı Ali Bey		Seyyid Ahmed Çelebi
Bedros Efendi		Muksi Melgi Efendi
	Kâtibi Said Efendi	

¹⁴⁰ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 149–150.

¹⁴¹ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 172–174.

¹⁴² İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 149–154.

¹⁴³ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 149–150.

Muhasebe-i Liva Ketebesi		
Varidat Kâtibi Ata Efendi		Masarifat Kâtibi Mahmud Efendi
Refiki Davud Efendi		Refiki Necib Efendi
	Yevmiye Kâtibi Melkon Efendi	
Tahrirat Ketebesi		
Müsevvid Yusuf Kenan Efendi		Müsevvid Hafız Mahmud Efendi
	Mübeyyizan	
Muhammed Emin Efendi		Abdurrahman Bey
İsmail Sıdkı Efendi		Numara Mukayyıdı İbrahim Efendi
Daire-i Belediye Mclisi		
	Reisi Davud Efendi	
	Hızır Sabri Efendi	
	Hanatori Ağa	
Âdem Safvet Efendi		İbrahim Ağa
Hanna Hedaya Efendi		Kâtibi Yesari Efendi

Liva-i Mardin için yaptığımız inceleme sonucunda yukarıdaki şemada belirtilmiş olan idari taksimata ek olarak, yine birçok yeni birim açılmıştır. Bunlar; Defter-i Hakan-i Kalemî, Evkaf Kalemî, Tahrir-i Emlak Memurları, Rûsumat Memurları, Telgraf ve Posta Memurları¹⁴⁴, Zaptiye Tabur Meclisi¹⁴⁵, Tahsildar Dairesi, Jandarma Tabur Meclisi, Memurin-i Saire, A'şar Memuriyeti¹⁴⁶, Vergi Memuriyeti, Nüfus Memuriyeti¹⁴⁷, Maarif Komisyonu, Zehair-i Miriye Müzayede ve İhale Komisyonu, İstatistik Komisyonu, Reji İdaresi, Duyun-i Umumiye İdaresi, Rüştiye Mektebi¹⁴⁸, Ziraat Bankası Şubesi, Nafia Komisyonu¹⁴⁹, Vesait-i Nakliye-i Askeri İstatistik Komisyonu, Polis İdaresi¹⁵⁰ ve son olarak da Ziraat komisyonu gibi yeni birimler açılmıştır. Bununla birlikte, 1869 yılına ait salnamede yaptığımız incelemede memur sayısı 76 (16'sı gayri Müslim)¹⁵¹ iken 1905 yılına ait salnamede ise bu sayı 389 (25'i gayri Müslim) olarak aktarılmıştır.¹⁵²

¹⁴⁴ İzgöer, a.g.e, 2. C, s. 309–310.

¹⁴⁵ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 68.

¹⁴⁶ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 157–159.

¹⁴⁷ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 228.

¹⁴⁸ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 321–323.

¹⁴⁹ İzgöer, a.g.e, 4. C, s. 45–46.

¹⁵⁰ İzgöer, a.g.e, 4. C, s. 137.

¹⁵¹ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 53–55.

¹⁵² İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 377–385.

	Liva-i Siird	
	Mutasarrıfı	
	Rumeli Beylerbeyi Payelilerinden Kenan Paşa	
Naibi Müderrisinden Şükrü Efendi		Müftüsü Hüseyin Efendi
Muhasebecisi saliseden Tevfik Efendi		Tahrirat müdürü hacedandan Agâh Efendi
	Meclis-i İdare	
	Aza-i Müntehabe	
Rüstem Ağa		Hacı Muhammed Ağa
Şemas Abuş Efendi		Bali Efendi
	Kâtibi Hacı Ahmed Efendi	
	Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet-i Liva	
	Mümeyyizan-ı Müntehabe	
Abdullah Efendi		Abdal Ağa
Abdurrezzak Efendi		Polis Efendi
İbrahim Efendi		Melkon Efendi
	Katibleri	
Başkatib Mustafa Efendi		Refiki Ahmed Şakir Efendi
	Muhasebe Ketebesi	
Varidat Kâtibi Rüşdü Efendi		Masarifat Kâtibi Mustafa Sabri Efendi
Refiki Osman Efendi		Refiki Hacı Mahmud Efendi
	Tahrirat Ketebesi	
Müsevvid Ahmed Luzümi Efendi		Müsevvid Hüseyin Vasfi Efendi
Mübeyyiz Hasan Sabri Efendi		Diğeri Muhammed Şakir Efendi
	Diğeri Osman Efendi	
	Arabî Kâtibi Derviş Efendi	

Son olarak, Liva-i Siirt'in idari yapısı için yaptığımız incelemede yukarıdaki şemaya ek olarak, yine birimler açılmış ve memur sayısında da değişiklik yapılmıştır. Bu değişiklikler, Daire-i Belediye¹⁵³, Defter-i Hakan-ı Kalemi, Evkaf Kalemi, Tahrir-i Emlak Memurları, Rüşumat Memurları, Telgraf ve Posta Memurları, Fabrika Memurları¹⁵⁴ ve son olarak Ma'iyet Memurları gibi birimler açılmıştır.¹⁵⁵ Bununla

¹⁵³ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 175.

¹⁵⁴ İzgöer, a.g.e, 2. C, s. 315–316.

birlikte, 1869 senesine ait idari yapıdaki memur sayısı 76 (9'u gayri Müslim) iken¹⁵⁶ 1877 senesine ait memur sayısı 197 (19 gayri Müslim) olarak belirtilmiştir. Sonuç olarak, merkez ve merkeze bağlı sancaklardaki idari yapı zamanla değişime uğrayıp daha işler hale getirilmiştir. Bu değişim, idari yapıda açılan yeni birimler ve memur sayısındaki artışla sağlanmış olup, hem halkın ihtiyacına cevap verilmiş hem de devletin yükü bu vesileyle hafifletilmiştir.

---

¹⁵⁵ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 62.

¹⁵⁶ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 53–55.

V. BÖLÜM: NÜFUS

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Diyarbakır, birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu sebeple, Diyarbakır'da çok farklı etnik toplumlara mensup insanların bir arada yaşadığı bilinmektedir. Buradan hareketle, tezimizin ana kaynağı olan salnamelerde Diyarbakır nüfusu için yaptığımız incelemede, 1869–1905 yılları arasındaki nüfus sayımları 1287 (1870/1871), 1293 (1876), 1294 (1877), 1300 (1882/1883), 1312 (1894/1895), 1317–1319 (1901/1902), 1319–1321 (1903/1904) ve son olarak da 1321–1323 (1905) yılları arasında yapılmıştır. Yaptığımız incelemede, nüfus sayısının verildiği bilgilerde, sadece kişi sayısı ile yetinmeyip şehir ve şehre bağlı kasabalarda bulunan arazi, bağ-bahçe, değirmen, cami-medrese, hamam, dükkân, ev ve sair işyerleriyle birlikte buralarda yaşayan Müslim ve gayri Müslimlere ait nüfus bilgileri de yer almaktadır.

A. Müslümanlar:

1287 (1870–1871) yılına ait salnamedeki bilgilere göre vilayette yapılan nüfus sayımında toplam nüfus sayısı 21.372 olup, bunların içerisinde Müslüman nüfusunun toplamı 9814 kişiden oluşmaktadır. Müslüman nüfusunun 4781'ni erkek ve 5033'ünü ise kadın nüfusu oluşturmaktadır. Buna ek olarak, bahsi geçen sene içerisindeki yapılan nüfus sayımı, sadece vilayet merkezinde yapılmıştır.¹⁵⁷ 1293 (1876) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede, Diyarbakır merkez nüfusu ile birlikte kasaba ve köylerin nüfus bilgileri aktarılmıştır. Bu yıla ait merkez, kazalar ve köylerin toplam nüfusu 63.917 olup, bunların içerisinde Müslüman nüfusun toplam sayısı 34.185 olarak belirtilmiştir. Merkezde yaşayan Müslüman nüfusu ise 5258 kişi olarak verilmiştir. Bu yıla ait verilerde erkek-kadın ayrımı yapılmadığından biz de sadece toplam sayıyı belirttik. Bununla beraber, Malatya sancağının toplam nüfusu 32.324 olup, bunların içerisinde Müslüman nüfusun sayısı 22.034 olarak belirtilmiştir. Merkezde yaşayan Müslüman nüfus sayısı ise 8824 kişidir. Son olarak Siirt Sancağının toplam nüfus sayısı 4757 olup, bunların içerisinde Müslüman nüfusun sayısı 1762 kişi olarak belirtilmiştir. Siirt merkezinde yaşayan Müslüman nüfus sayısı ise 1446 kişidir.¹⁵⁸ 1294 (1877) senesine ait salnamede yaptığımız incelemede, bu yıla

---

¹⁵⁷ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 135.

¹⁵⁸ İzgöer, a.g.e, 2. C, s. 335.

ait veriler bir önceki nüfus sayımına ek olarak farklı bilgiler verilmemiş olup, aynı veriler tekrar edilmiştir.¹⁵⁹

1300 (1882–1883) senesine ait salnamede yaptığımız incelemede, yine erkek-kadın nüfus ayrımı yapılmadığı için biz de sadece sayıları aktarmaya çalışacağız. Diyarbakır merkez, kazaları ve nahiyeleri dâhil olmak üzere toplam nüfus 119.443 olup, bunların içerisinde 87.783 Müslüman nüfusu yer almaktadır. Merkezde yaşayan Müslüman nüfus sayısı ise 5010 kişi olarak aktarılmıştır. Mardin Sancağı, kazaları ve nahiyeleri olmak üzere toplam 148.327 olup, bunların içerisinde 124.733 Müslüman nüfusu yer almaktadır. Merkezde yaşayan Müslüman nüfusu ise 4003 kişi olarak aktarılmıştır. Malatya Sancağı, kazaları ve nahiyeleri olmak üzere toplam nüfusu 167.007 olup, bunların içerisinde 153.560 Müslüman nüfusu yer almaktadır. Merkezde yaşayan Müslüman nüfusu ise 8920 kişiden oluştuğu aktarılmaktadır.¹⁶⁰

1312 (1894–1895) senesine ait salnamede yaptığımız incelemede, Diyarbakır vilayeti toplam nüfusu 161.237 olup, bunların içerisindeki Müslüman nüfusun toplam sayısı 121.587 olduğu belirtilmektedir. Merkezde yaşayan Müslüman nüfusunun 21.945’si erkek ve 23093’ü kadın olmak üzere toplam 45.038 kişiden oluşmakta olduğu verilen bilgiler arasındadır. Mardin Sancağı toplam nüfusu 108.914 olup, bunların içerisinde kazalar dâhil toplam Müslüman nüfusunun 49080’i erkek ve 39.252’si kadın olmak üzere 88.332 kişiden oluştuğu verilen bilgiler arasındadır. Merkezde yaşayan Müslüman nüfusunun 15.645’i erkek ve 10.415’i ise kadın olmak üzere toplam 26.060 kişiden oluşmaktadır. Maden Sancağı toplam nüfusu 128.634 olup, bunların içerisinde kazalar dâhil toplam Müslüman nüfusunun 56.046’sı erkek ve 48.755’i kadın olmak üzere 104.801 kişiden oluştuğu verilen bilgiler arasındadır. Merkezde yaşayan Müslüman nüfusunun 20.633’ü erkek ve 18.174’ü kadın olmak üzere toplam 38.804 kişiden oluşmaktadır.¹⁶¹

1317–1319 (1901/1902) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede, sadece Diyarbakır’ın merkezi nüfus bilgileri aktarılmıştır. Bu yılın sancaklarla birlikte toplam nüfusu 470.760 olan Diyarbakır nüfusunun 255.993’ü erkek ve 214.767’si ise kadın nüfusunu oluşturmaktadır. Merkezde bulunan Müslüman nüfus sayısı ise 375.528 olup, bunların 205.828’i erkek ve 169.700’ünü ise kadın nüfustan oluşturmaktadır. Bu

---

¹⁵⁹ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 81.

¹⁶⁰ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 171.

¹⁶¹ İzgöer, a.g.e, 4. C, s. 166.

bölümde sancaklar ve kazaların nüfus bilgilerine yer verilmemiştir¹⁶² 1319–1321 (1903/1904) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede, bir önceki nüfus sayımına ek olarak farklı bilgiler verilmemiş olup, aynı bilgiler tekrar edilmiştir.¹⁶³ Son olarak, 1321–1323 (1905) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede, yine bir önceki nüfus sayımına ek olarak farklı bilgiler olmayıp aynı bilgiler tekrar edilmiştir.¹⁶⁴

B. Gayrimüslimler:

Yukarıda da ifade edildiği gibi Diyarbakır nüfusuyla ilgili salnamelerin 1287 (1870/1871), 1293 (1876), 1294 (1877), 1300 (1882/1883), 1312 (1894/1895), 1317–1319 (1901/1902), 1319–1321 (1903/1904) ve son olarak da 1321–1323 (1905) tarihli bölümlerinde, Diyarbakır’da yaşamış olan gayri Müslim nüfusuyla ilgili bilgiler yer almaktadır. Buradan hareketle, biz de burada Tezimizin ana kaynağını oluşturan salnamelerin 1287 (1870/1871) senesine ait salnamede yaptığımız incelemede, Diyarbakır’da mevcut olan Gayri Müslim nüfusunun 8 farklı toplumdaki oluştuğu bahsi geçen salnamede ele alınmıştır. Bunlar, Ermeni, Katolik Ermeni; Süryani, Katolik Süryani; Keldani, Rum, Katolik Rum; Protestan ve Yahudi’lerdir. Şehir nüfusunun toplamı 21.372 kişi olarak belirtilmiş olup, şemadaki bilgiler sadece gayri Müslim vatandaşlara ait bilgilerdir. Bu bilgiler, aşağıdaki şemada gösterildiği şekildedir.¹⁶⁵

M. 1287(H. 1870-1871) yılı Gayrimüslimlere Ait Nüfus Bilgileri			
	Erkek	Kadın	Toplam
Ermeni	3577	3276	6853
Katolik Ermeni	428	403	831
Süryani	747	687	1434
Süryani Katoliği	94	80	174
Keldani	508	468	976
Rum	179	126	305
Rum Katoliği	25	30	55
Protestan	318	332	650
Yahudi	143	137	280
			11.558

¹⁶² İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 186.

¹⁶³ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 293.

¹⁶⁴ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 400.

¹⁶⁵ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 135.

1293(1876) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede, Diyarbakır'da yaşayan gayri Müslim nüfusuyla ilgili bilgiler yukarıdaki şemada belirtildiği gibi olmayıp, Diyarbakır sancağı, Malatya sancağı, Siirt Sancağı ve bunlara bağlı kasaba ve köylerde yaşayan gayri Müslim nüfusunun toplamı verilmiştir. Diyarbakır merkezi, merkeze bağlı kasaba ve köylerin toplam nüfusu 63.917 kişi olup, bunların içerisinde gayri Müslim nüfusunun toplamı 29.732 kişiden oluşmaktadır. Diyarbakır merkezinde bulunan gayri Müslim nüfus sayısı ise 6793 kişiden oluştuğu belirtilmektedir. Malatya sancağının toplam nüfusu 32.334 kişi olup, bunların içerisindeki gayri Müslim nüfusu 10.300 olduğu belirtilmektedir. Malatya merkezinde bulunan gayri Müslim nüfusu ise 3612 kişiden oluştuğu aktarılmıştır. Siirt Sancağının toplam nüfusu 4757 kişi olup, bunların 2995'i gayri Müslim'dir. Siirt merkez gayri Müslim nüfusu ise 1580 kişiden oluştuğu belirtilmektedir.¹⁶⁶ 1294 (1877) senesine ait salnamede yaptığımız inceleme sonucunda, bu yıla ait veriler bir önceki nüfus sayımına ek olarak farklı bilgiler içermemiş olup, aynı veriler tekrar edilmiştir.¹⁶⁷

1300 (1882–1883) yılına ait salnamede yaptığımız inceleme sonucunda, yine erkek-kadın nüfus ayrımı yapılmamasında ötürü biz de sadece belirtilen toplam sayıları aktarmaya çalışacağız. Diyarbakır merkez, kazaları ve nahiyeleri dâhil olmak üzere nüfusun genel toplamı 119.443 olup, bunlardan 31.660'ı gayri Müslim nüfusunu oluşturmaktadır. Merkezde yaşayan gayri Müslim nüfus sayısı ise 5645 kişi olarak belirtilmiştir. Mardin Sancağı, kazaları ve nahiyeleri olmak üzere toplam 148.327 olup, bunların içerisinde 23.594 gayri Müslim nüfusu yer almaktadır. Merkezde yaşayan gayri Müslim nüfusu ise 3744 kişi olarak aktarılmıştır. Malatya Sancağı, kazaları ve nahiyeleri olmak üzere toplam nüfusu 167.007 olup, bunların içerisinde 13.447 gayri Müslim nüfusu yer almaktadır. Merkezde yaşayan gayri Müslim nüfusu ise 3595 kişiden oluştuğu aktarılmaktadır.¹⁶⁸

1312 (1894–1895) senesine ait salnamede yaptığımız incelemede, Diyarbakır vilayeti toplam nüfusu 161.237 olup, bunların içerisindeki gayri Müslim nüfusun toplam sayısı 39.650 olduğu belirtilmektedir. Merkezde yaşayan gayri Müslim nüfusu 21.079 kişiden oluşmakta olduğu verilen bilgiler arasındadır. Bu arada, Diyarbakır şehrinde yaşayan gayri Müslimler arasında Yezidi ve Kıpıtların (Şehir merkezindeki nüfusları, Yezidiler: 1934 Erkek, 542 Bayan; Kıpıtlar: 5 Erkek, 2 Bayan. Genel toplam

¹⁶⁶ İzgöer, a.g.e, 2. C, s. 335–337.

¹⁶⁷ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 81.

¹⁶⁸ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 171.

nüfus sayıları: 1483) de bulunduğu verilen bilgiler arasındadır. Mardin Sancağı toplam nüfusu 108.914 olup, bunların içerisinde kazalar dâhil toplam gayri Müslim nüfusu 20.582 kişiden oluştuğu verilen bilgiler arasındadır. Merkezde yaşayan gayri Müslim nüfusu 8586 kişiden oluşmaktadır. Maden Sancağı toplam nüfusu 128.634 olup, bunların içerisinde kazalar dâhil toplam gayri Müslim nüfusu 23833 kişiden oluştuğu verilen bilgiler arasındadır. Merkezde yaşayan gayri Müslim nüfusu 5348 kişiden oluşmaktadır.¹⁶⁹ 1317–1319(1901/1902) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede, sadece Diyarbakır'ın merkezi nüfus bilgileri aktarılmıştır. Bu bilgiler aşağıdaki şemada gösterilmiştir.¹⁷⁰

1317–1319(1901/1902) yılları Gayrimüslimlere Ait Nüfus Bilgileri			
	Erkek	Kadın	Toplam
Ermeni	24.685	23.540	48.225
Süryani	12.506	10.242	22.748
Süryani Katoliği	5945	5220	11.165
Protestan	2987	2567	5554
Yahudi	1434	1358	2792
Yezidi ve Kıpti	1049	733	1782
Ortodoks	756	744	1500
Keldani	776	663	1439
Ecebi	Sadece sayı verilmiş		19
			95.224

1319–1321 (1903/1904) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede, bir önceki nüfus sayımına ek olarak gayri Müslim nüfusunda farklı bilgiler verilmemiş olup, aynı bilgiler tekrar edilmiştir.¹⁷¹

Son olarak, 1321–1323 (1905) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede, yine bir önceki nüfus sayımına ek olarak gayri Müslim nüfusunda farklı bilgiler olmayıp aynı bilgiler tekrar edilmiştir.¹⁷²

¹⁶⁹ İzgöer, a.g.e, 4. C, s. 166.

¹⁷⁰ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 186.

¹⁷¹ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 293.

¹⁷² İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 400.

VI.BÖLÜM: TOPLUM

A. Aşiretler

Diyarbakır ve çevresinde nüfusları ortalama bin ile on bin çadırdan oluşan 9 tane büyük aşiret bulunmaktadır. Bunlardan 5'i yerli olmak üzere 4 tanesi de Arap asıllı aşiretlerden oluşmaktadır ve isimleri ise şöyledir: Şemir Aşireti, Tay Aşireti, Şerabi Aşireti, Bekari Aşireti, Cuburi Aşiretleri yerli aşiretleri oluşturmaktadır.¹⁷³ Milli Aşireti, Kika Aşireti, Dekori Aşireti ve Kırgıcı aşiretleri ise Arap asıllı aşiretlerdir.¹⁷⁴

Bu yerli aşiretlerden sayıca en fazla nüfusa sahip olanı Şemir aşiretidir. Salnameden edindiğimiz bilgilere göre Şemir aşireti, on bin çadırlı bir nüfusa sahip olup 3 aile reisi tarafından yönetilmektedir. Bu ailelerden ilki, El-Cebre denilen aile olup İzzetli Ferhan Paşa, Şeyh Abdülkerim, Şeyh Abdürrezzak, Şeyh Abdurrahman, Şeyh Macun, Şeyh Muhammed ve Şeyh Faris isimli kardeşler tarafından idare edilmişlerdir. İkinci aile ise Zeydan diye bilinen bir aile olup Semir ve Gadban diye bilinen iki tane şeyhleri bulunmaktadır. Bu el-Cebre ile Zeydan aileleri arasında ortaya çıkan husumet yüzünden yaklaşık 150 çadırlık aile Halep'te bulunan Anze aşiretine sığınmak zorunda bırakılmışlardır. Üçüncü aile ise El-Ömer diye bilinen bir aile olup Cüza' ve El-Heys adında iki tane Şeyhleri bulunmaktadır. Bunların dışında bu aşiretlere bağlı olan 8 tane daha aşiret bulunmaktadır. Bunlar ise; El-Harise, Es-Sayih, En-Necm, Es-Sabit, El-Amüd, El-Feddağ, El-Abdullah ve El-Kaliyyan diye bilinen isimlerden oluşmaktadır. Şemir Aşireti, bir hayli fazla koyun ve deveye sahip olup, yapağı, doğal yağ; koyun, kuzu ve deve ticareti yapmışlardır. Bu aşiretlerin tamamı geçimlerini tarım ve hayvancılık yaparak sağlamaktadırlar. Civar iller, ilçeler ve köylere giderek ellerindeki ürünleri satıp ihtiyaçları olan bazı giysiler ve sair ürünleri bu il, ilçe ve kasabalardan temin ettikleri verilen bilgiler arasındadır.¹⁷⁵ Ayrıca bu aşiret, zaman zaman Siverek, Urfa, Pelih, Harran, Mardin, Cebel-i Abdülaziz, Musul, Tel'afr ve Cebel-i Sencar şehirleri arasındaki bölgelerde ikamet etmişlerdir. Son olarak; Şemir Aşireti, bir zamanlar yaptıkları taşkınlıklar sebebiyle hükümetle arası açılmış, ancak sonraki zamanlarda hükümete bağlı ve vergini ödeyen bir aşiret olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁶

Yine salnameden edindiğimiz bilgiler doğrultusunda adı geçen yerli aşiretlerden ikincisi olan Tay Aşireti, Şemir Aşireti gibi büyük bir aşiret olmayıp yaklaşık üç veya

¹⁷³ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 210.

¹⁷⁴ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 211.

¹⁷⁵ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 210.

¹⁷⁶ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 210.

dört yüz haneden oluşmakta olduğu belirtilmiştir. Bu aşiret bazı nedenlerden ötürü Bekare, Ganame, Hacış, Harb, es-Saade, Şerabi ve Cübur aşiretleriyle birleşerek üç bin çadırlık bir nüfusa sahip oldukları aktarılmıştır. Tay Aşireti, Şemir Aşireti gibi daimi bir meskene sahip olmayıp, Nusaybin yakınlarında Cağcağ suyu çevresinde göçebe bir yaşam sürdürmekte oldukları verilen bilgiler dâhilindedir. Yine bu aşiretin Şemir aşiretinden pek bir farkları olmadığı gibi ziraatla meşgul olup, hükümetle barışık ve vergisini ödeyen bir aşiret olduğu verilen bilgilerden anlaşılmaktadır.¹⁷⁷

Salnamede yaptığımız incelemede bahsi geçen yerli aşiretlerden üçüncüsü Şerabi Aşireti'dir. Şerabi Aşireti, beş yüz çadırdan oluşup, Habur suyu çevresinde göçebe olarak yaşamışlardır. Diğer aşiretlerde olduğu gibi bu aşiret de ziraat ve hayvancılıkla uğraşıp, tarımdan elde ettikleri ürünleri ve besledikleri hayvanları Urfa ve Siverek'e götürüp orada sattıkları verilen bilgiler arasındadır.¹⁷⁸ Yine aynı salnamede zikredilen yerli aşiretlerden dördüncüsü olan Bekari Aşireti, beş bin çadırdan oluşan dağınık bir yapıda olduğu, ev ve belli bir meskenlerinin olmadığı belirtilmektedir. Bu aşiretin bir kısmının Zerkan suyu çevresinde bulunduğu, genellikle hayvancılıkla uğraştıkları ve bazen de tarım yaptıkları aktarılmıştır.¹⁷⁹

Yerli salnamede yaptığımız incelemede bahsi geçen aşiretlerden sonuncusu olan Cubur Aşireti, altı yüz çadırlık bir nüfusa sahip olmakla birlikte Nusaybin'de ziraatla uğraştıkları ve yaşam şekilleri ise Tay aşiretine benzemekte olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁰ Salnamede yaptığımız inceleme sonucunda, Diyarbakır'da yerli aşiretlerle birlikte Araplaşmış aşiretlerde bulunmaktadır. Bu aşiretler ise Milli, Kika, Dekori ve Kırgıcı Aşireti olmak üzere dört aşirettir. Bunlardan ilki olan Milli Aşireti, Viranşehir taraflarında göçebe bir şekilde yaşayan Tamavizade kabilesi ve Re'sülayn ve Mardin arasında ismi belirtilmemiş olan iki kabileden oluşmaktadır. Birinci kabile göçebe bir şekilde yaşadığı halde ziraat ve muhafızlıkla meşgul olup, hükümetten gelen her türlü emirlere uymuşlardır. Birinci kabiledeki yönetim gibi bir yönetime sahip olan ikinci kabile, yaz mevsiminde çadırlarda ve diğer mevsimlerde de kendilerine mahsus bulunan köylerdeki evlerde yaşadıkları belirtilmektedir. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan bu iki kabile hem Kürtçe hem de Arapça konuşmakta oldukları bahsi geçen salnamede yer almaktadır.¹⁸¹

---

¹⁷⁷ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 210.

¹⁷⁸ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 210.

¹⁷⁹ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 210.

¹⁸⁰ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 210.

¹⁸¹ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 211.

Yine salnamede yaptığımız incelemede, Araplaşmış aşiretlerden ikincisi olan Kika Aşireti, Kika-i Çırıkan ve Kika-i Halecan ismiyle bilinen iki aşiretten oluşmaktadır. Bu aşiret, Re'sülayn ve Mardin arasındaki bölgede yaşamışlar. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan bu aşiretin dili ise Milli Aşireti gibidir.¹⁸² Salnamede yaptığımız inceleme sonucunda, üçüncü aşiret olan Dekori Aşireti, Re'sülayn ve Mardin arasında bulunan bu aşiretin yaşam şekli ve lisası yukarıdaki aşiretler gibidir.¹⁸³ Araplaşmış aşiretlerden dördüncüsü olan Kırgıcı Aşireti, Siverek ve Viranşehir arasındaki alanda ikamet etmiş olup ziraat ve çiftçilikle uğraşmışlardır. Bu aşiretin bir kısmı hasat mevsimi zamanında köylerde yaşamışlardır. Bu aşiretin de lisası ve yaşama şekli yukarıdaki aşiretler gibi olduğu ve de hükümete karşı itaatkâr oldukları inceleme yaptığımız salnamede belirtilmiştir.¹⁸⁴

Bunlara ek olarak, diğer salnamelerin aşiretler bahsinde yaptığımız incelemede, iki farklı aşiret hakkındaki bilgiler haricinde pek bir değişiklik olmayıp aynı bilgiler tekrar edilmiştir. Bu aşiretler, Miran ve Karakeçi ismiyle zikredilmiş aşiretlerdir. Miran Aşireti, Cizre kazasında yaşamış olup, havyacılıkla uğraşmışlardır. Karakeçi Aşireti ise Siverek ve Viranşehir arasında göçebe bir şekilde yaşamış olup, tarımla uğraşmışlardır.¹⁸⁵

B. Cemaatler

Diyarbakır, M.Ö. 9000 yıllarından günümüze kadar birçok medeniyet tarafından idare edildiğini, birden fazla farklı etnik milletlere ve farklı dini mezheplere ev sahipliği yaptığını önceki bölümlerde ifade etmiştik. Buradan hareketle, XIX. Yüzyıla gelindiğinde, Diyarbakır'da başta Müslümanlar olmakla beraber Hıristiyanlar, Yahudiler,¹⁸⁶ Yezidi ve Kıptiler¹⁸⁷ (Yezidiler ve Kıptilerle ilgili nüfus bilgisi haricinde detaylı bilgi bulunmamaktadır) bir arada hayat sürmüşlerdir. Ancak burada yaşayan Hıristiyanlar kendi arasında farklı mezheplere ayrılmışlardır. Bunlar, Ermeniler (Gregoryen), Ermeni Katoliği, Süryaniler, Süryani Katoliği, Keldani, Rum (Ortodoks), Rum Katoliği ve Protestan olmak üzere 8 farklı mezhepten oluşmaktadır.¹⁸⁸

¹⁸² İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 211.

¹⁸³ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 211.

¹⁸⁴ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 211.

¹⁸⁵ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 186–187.

¹⁸⁶ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 135.

¹⁸⁷ İzgöer, a.g.e, 4. C, s. 166.

¹⁸⁸ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 135. Ayrıca bkz: **1. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu, 25–27 Mayıs 2009**, (haz: Y. Öztürk, K. Haspolat), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay, 2010, s. 194.

Müslümanlar ve gayri Müslimlerin nüfus bilgileri nüfus bölümünde ele alındığından burada kısaca ele alınacaktır. Yapılan incelemeler neticesinde, 1287 (1870/1871) senesinde şehir merkezindeki Müslüman nüfusu 9814 ve gayri Müslim nüfusu 11.558 iken¹⁸⁹ 1317–1319 (1901/1902) arasında yapılan nüfus sayımında Müslüman nüfusu 375.528 ve gayri Müslim nüfusu 95.224 olduğu tespit edilmiştir.¹⁹⁰ Bu kısa zaman süreci içerisinde gayri Müslim nüfusunun azalmasının nedeni yukarıda da bahsedildiği gibi şehirde yaşanan salgın hastalıklar ve kıtlıklardan ötürü yüzlerce insanın hayatını kaybetmesi;¹⁹¹ 1895 yılında yaşanan olaylardan dolayı da gayri Müslimlerin başka şehirlere ve de yurt dışına göç etmeleri sebebiyle nüfuslarının azaldığı görülmektedir.¹⁹² Bununla birlikte, Diyarbakır mahallelerinde Müslümanlarla gayri Müslimlerin bir arada karışık bir şekilde oturdukları verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Müslümanlar; çoğunlukla Ali Paşa, Alican, Melik Ahmed Paşa ve Camii Kebir diye bilinen mahallelerde oturdukları belirtilmektedir. Gayri Müslimler ise Fatih Mehmet Paşa, İbrahim Bey Mescidi Mahallesi, Hacırlı ve İzzettin mahallelerinde yoğun bir şekilde buldukları aktarılmaktadır.¹⁹³ Ayrıca Müslümanlarla birlikte gayri Müslim cemaatlere ait olmak üzere bazı okul ve ibadet yerleri verilen bilgiler arasındadır. Bunlardan Müslümanlara ait olanlar, 29 Camii Şerif (15 Hanefi, 4 Şafii), 30 Mescid, 6 medrese, 11 İslam Mektebi ve 8 tane de İslam Kabristanı bulunmaktadır. Gayri Müslimlere ait olanlar ise, 3 Ermeni Okulu, 1 Protestan okulu, 1 Rum okulu, 1 Katolik Rum okulu, 1 Keldani okulu, 1 Süryani okulu, 1 Yahudi okulu; 13 tane kilise ve 1 tane de Yahudilere ait Havra; 4 Hıristiyan mezarlığı ve 1 Yahudi mezarlığı bulunmaktadır.¹⁹⁴

Bunlara bağlı olarak, salnamelerde yaptığımız incelemelerde gayri Müslimlere ait ruhani reislerin listeleri de alt başlık halinde ele alınmıştır. Buna ek olarak İngiltere, Fransa ve Rusya konsolosluklarıyla birlikte İran ticari ilişkilerden sorumlu ‘İran Şehbenderi’ de yer almaktadır. Bunlar, İngiltere Konsolos Vekili Thomas Efendi, İran Şehbenberi Mirza Hüseyin Bey, Rusya Konsolosu Mösyö Yakamanski ve Fransa Konsolosu Mösyö Pertiye gibi isimlerdir.¹⁹⁵ Ruhani Reisler ise, Rum Cemaati Diyarbekir Metropolit Aya Kokosi Efendidir. Ermeni Cemaati Diyarbekir Murahhas

---

¹⁸⁹ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 135.

¹⁹⁰ İzgöer, a.g.e, 5. C, s. 186.

¹⁹¹ Yılmazçelik, a.g.e, s. 110.

¹⁹² Beysanoğlu, a.g.e, s. 705.

¹⁹³ Bahaeddin. Yıldız ve Kerstin. Tomenedal, (ed), a.g.e, 1. C, s. 288.

¹⁹⁴ İzgöer, a.g.e, 1. C, s. 135.

¹⁹⁵ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 250.

Vekili Filipos Efendidir. Protestan Cemaati Diyarbakir Piskoposu Tomas Efendidir. Keldani Cemaati Diyarbakir Piskoposu Abdüşşü Efendidir. Süryani Katolik Cemaati Diyarbakir Murahhas Vekili Batras Efendidir. Ermeni Katolik Cemaati Diyarbakir Piskoposu Agop Efendi ve Kadim Süryani Cemaati Diyarbakir Murahhas Vekili Keşiş Mirza Efendi gibi isimlerden oluştuğu verilen bilgiler arasındadır.¹⁹⁶ Cemaatler hakkında verdiğimiz bu bilgilerden sonra cemaatler arası ilişkilere değinecek olursak, bahsi geçen dönem içerisinde yaşamış olan Diyarbakırlı Ali Emiri'nin 'Osmanlı Vilayeti Şarkiyesi' eserinde Müslümanlarla gayri Müslimler arasındaki ilişkilere dikkat çekerek şunları kaleme almıştır.

“Ey Hınçakyan, ey Taşnaksiyun, ey bunlara tabi ve havadar olarak safvetli memalikimize fedailer sevkiyle asayişi ihlal eden kimseler, yaptığınız halleri, beşeriyet-i safiyenin başına getirdiğiniz belaları görüyor musunuz, ey sabık kabine saffet-i İslamiyeyi ihlal suretiyle ettiğiniz muamelelerin netice-i vahimesini müşahede ediyor musunuz. İslamiyet'in nur-ı zuhurundan 1300 tarihlerine kadar bir vatanda yaşayan İslamları ve Hıristiyanları birbirine düşürüb mahv ve heba eden böyle bir hal zuhura gelmiş mi idi. Heyhat! Yukarıda dahi bir nebze beyan olunduğu üzere benim Diyarbakir'den tarih-i infikakım olan kırk bir sene evvel İslamlarla Hıristiyan arasında asla bir ihtilal görülmemişdi. Bilakis Protestanlar Ermeniler Katoliklerin birbirleriyle bazı münazaları zühur ettiği halde İslamlar adilane hakemlik makamına geçerler onları barıştırırlardı. İslamlar Hıristiyanlara Kardeş ve Hıristiyanlar İslamlara sırdaş nazariyle bakarlardı. Bunlar birbirlerinin hukukuna tecavüz etmezlerdi. Hala hatırımdadır. Hıristiyan komşularımızdan Bursalızade Mardiros Efendi Amerika'dan gelmiş idi. Büyük amcam ulema-yı memleketten Şaban Kami Efendi, Mardiros Efendiye istifsar-ı hatıra ve ailesine göz aydınlığına gitti. Ben de on, oniki yaşlarında bir çocuk idim. Amcamla beraber gittim.”¹⁹⁷

Buradan da anlaşılacağı üzere, Ali Emiri'ye göre 1895 olayları öncesine kadar şehirde yaşayan cemaatlerin bir arada dayanışma içerisinde özgürce ve kardeşçesine iyi ilişkiler dâhilinde olan bir hayat anlayışının hâkim olduğu bir ortam bulunmaktaydı. Müslümanların, gayri Müslimlerin özgürce yaşamalarına müdahale etmediği, ticari işlerinde kendilerini serbest bıraktığı ve uyuşmazlığa düşmeleri halinde aralarında adilane bir şekilde hakemlik yaptığını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Buna ek olarak, Şefik Korkusuz'un 'Seyahatnamelerde Diyarbakir' eserinde yaptığımız incelemede 1870–1900'lü yıllar arasında Diyarbakır'da bulunan bazı seyyahların cemaatler arasındaki ilişkiler hakkında ifade ettikleri beyanlar dikkat çekici olduğu için biz de burada paylaşmayı uygun gördük. Amand von Schweiger-Lerchenfeld, 1882 yılında Diyarbakır'a yapmış olduğu gezi sırasında kaleme aldığı yazısında, Diyarbakır'daki farklı dini cemaatler arası ilişkilerin iyi olduğunu belirtiyor.

¹⁹⁶ İzgöer, a.g.e, 2. C, s. 331–332.

¹⁹⁷ Emiri, a.g.e, s. 49.

Ancak, bu ilişkinin endüstriyel alanda kendini pek göstermediğini vurgulayarak, şehirdeki ticaret hayatının çok canlı olduğunu ve bunun yerel ihtiyaçlar doğrultusunda üretilen pamuklu kumaş, silah, ev gereçleri, toprak ürünleri ve metal eşyaların küçük atölyelerde üretildiğini ifade etmektedir.¹⁹⁸

Bununla birlikte, Dr. Lamec Saad'ın, 1890 senesinde Diyarbakır'a yaptığı seyahati sırasında Diyarbakır'ın 30 bine yakın nüfusunun bulunduğunu ve bu nüfusun birden fazla millet ve dinlerden oluştuğunu ifade etmektedir. Buradan hareketle, şehir nüfusunun dağılımına dikkat çekerek, nüfusun 10 bini Müslüman iken bunun 8.700'ü Gregoryen Ermeni, 2.000 Süryani (Suriyeli Yakubi), 1.600 Keldani, 1.200 Katolik Ermeni, 1.000 Protestan, 500 Süryani (Suriyeli Katolik), 300 Ortodoks Rum ve 1.500 Katolik Rum'un yaşadığını dile getirmiştir. Bu cemaatlerin her birinin kendine has okullarının ve ibadethanelerinin bulunduğunu vurgulayarak, Gregoryen Ermenilerinin iki kilisesinin olduğunu şaşkınlıkla karşılayarak belirtmektedir. Bununla beraber, gayri Müslimlerin şehirdeki ticari hayatta bayağı aktif olduklarını ve hatta şehrin ticari hayatının Hıristiyanların tekelinde olduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁹ Son olarak, yine seyyahlardan Kont Cholet, 1892 senesinde yaptığı gezi sırasında Müslümanlar ve Hıristiyanların sokaklarda birlikte yürüdüklerini ve dayanışma içinde olduklarını belirtiyor.²⁰⁰ Ayrıca, şehrin kozmopolit bir yapıya sahip olduğu ve farklı dini toplumların bir arada yaşadığını ifade ederek bu toplumların Latin, Katolikler, Ermeniler, Keldaniler, Süryaniler, Ortodoks Ermeniler ve Müslümanlar gibi karma bir toplum yapısına dikkat çekiyor. Bu toplumların kendilerine ait ibadethanelerinin ve din adamlarının bulunduğunu da belirterek, şehrin tüccar sınıfının Ermeniler olduğuna da dikkat çekmiştir.²⁰¹

Sonuç olarak, yukarıda da ifade edildiği gibi Diyarbakır çok farklı medeniyetler tarafından idare edilmiştir. Dolayısıyla Diyarbakır, bu özelliğinden ötürü çok farklı kültürler ve farklı dinlere mensup toplumların bir arada hayat bulduğu, dünyadaki nadir bulunan şehirlerden biridir. Yaptığım araştırmalar neticesinde birçok yazarın ittifakla 19. Yüzyıla kadar Diyarbakır'da yaşayan farklı etnik ve dini toplumlara mensup insanların 1895 yılına kadar bir arada, barış, huzur ve kardeşçesine bir ilişki

---

¹⁹⁸ Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *DOĞU*, "Seyahatnamelerde Diyarbekir", Şefik Korkusuz, İstanbul: Kent Yayınları, 2003, s. 134.

¹⁹⁹ Aynı eser: s.156.

²⁰⁰ Aynı eser: s. 168.

²⁰¹ Aynı eser: s. 169.

içerisinde olduğu görüşündedirler. Öyle ki Diyarbakır'da bulunan resmi idare meclisi ve diğer resmi kurumlarda ve içtimai hayatta çeşitli meslek gruplarında farklı etnik gruplardan olan kişilerin bulunması gerek hükümetçe gerekse Ali Emiri ve paylaştığımız Seyyahların belirttiği bilgiler doğrultusunda, bu vatandaşlara karşı herhangi bir ötekileştirme yaklaşımı olmadığı gibi yakın ilişki içerisinde olduğu açıkça görölmektedir.

VII. BÖLÜM: EKONOMİ

A. Tarım:

Bilindiği gibi Diyarbakır'da ilk yaşayan insanlar, M.Ö. 7000–8000 yılları arasında yani Neolitik dönemde dağlardaki mağaralarda yaşıyorlardı. Bu insanların hayvanları evcilleştirmeyi ve tarımsal faaliyetleri öğrenmeleriyle birlikte yerleşik hayata geçtikleri birçok tarihçinin üzerinde ittifak ettiği bir konudur.²⁰² Buradan hareketle Diyarbakır'a bağlı Ergani ilçesi yakınlarında bulunan Çayönü yerleşkesinde yapılan kazılardan elde edilen bulgular neticesinde, burada tarımsal faaliyetlerin yapıldığı ve hayvanların evcilleştirildiği bir yerleşik ortamın en eski örneklerinden biri olduğu sonucuna varılmıştır. Öyle ki, bu bulgular üzerinde yapılan çalışmaların devamında Pensilvanya Üniversitesi'nden Dr. Patrick Mc: Göven'in Çayönü yerleşkesinin dünyanın en eski yerleşkelerinden biri olduğu, tahıla ve üretime dayanan bir köy hayatına sahip olduğu, ilk olarak buğday tarımının burada yapıldığı ve ilk hayvan evcilleştirilmesinin burada yapıldığı sonucuna ulaşmıştır. Bununla birlikte, Dünyanın başta gelen arkeolojik buğdayı olan Einkorn buğdayının Diyarbakır'da bulunan Karacadağ temelli olduğunu ve Dünyadaki ilk şarabın da yine buradaki yabani üzümünden elde edildiğini bildirmiştir.²⁰³

Diyarbakır, doğunun ve batının geçiş güzergâhında ve de yakın doğuya sınır olması hasebiyle Osmanlı'nın önemli vilayet merkezlerinden biriydi. Bu özelliğinden ötürü Diyarbakır, Osmanlı'nın diğer önemli şehirlerinde olduğu gibi tarım, hayvancılık ve bazı insan gücüne dayalı zanaatların da yapıldığı bir ekonomik sisteme sahipti. Diyarbakır'ın Osmanlı'ya dâhil olmasının akabinde verimli arazilere sahip olan Diyarbakır'da başta nebatat(tarım ürünleri) olmakla birlikte, birçok ürün yetiştirilmeye başlanmış. Öyle ki; Diyarbakır, bölgenin ve yakın doğunun tarım ambarı konumuna gelmiştir.²⁰⁴

Buna ek olarak Şafik Korusuz'un 'Seyahatnamelerde Diyarbakır' eserinde yapılan incelemede, Sestini isminde bir seyyahın Diyarbakır'daki ticari yaşam hakkında yukarıda belirtilen bilgileri teyit edecek şekilde şunlar ifade edilmektedir:

---

²⁰² Yılmazçelik, a.g.e, s. 2.

²⁰³ Kenan Haspolat, *Hükümdarlar Paşalar ve Beyler Kenti Diyarbakır, 1. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu, 25–27 Mayıs 2009*, (haz: Y. Öztürk, K. Haspolat), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay, 2010, s. 233.

²⁰⁴ Yılmazçelik, a.g.e, s. 281.

“Diyarbakır şehri, kervanların buluştukları yerdir; kervanlar, İzmir’den, Halep’ten, Tokat’tan, Erzurum’dan, Şam’dan, Bağdat’tan, Tauris’ten ve İran’dan, İstanbul’dan, Trabzon’dan, Musul’dan, Adana’dan ve Cizre’den geliyorlar buraya. Hepsi de başkentler arasında aktif ya da pasif ticaret yapıyorlar. Buradaki imalathaneler, beyaz ya da boyalı, çeşitli pamuk kumaşlar üzerinde çalışmaktadır; bu şehirde çok sayıda dokumacı bulunmaktadır. Yunanistan’a, Halep’e ve Karadeniz’e bol miktarda çizgili ipek ve pamuktan kumaşlar ihraç edilmektedir. Ergani kalayı ticareti de yapılmaktadır. Kırmızı maroken(Keçi derisi) bütün batıyı kalite açısından geçmektedir. Buranın suları marokenlere çok güzel bir parlaklık vermektedir. Diyarbakır toprakları çok iyi işleniyor ve buralarda çok iyi buğday, arpa, mercimek, bakla yetişiyor. Pamuk, susam ve keneotu toplanıyor; kömür Jesidi’den geliyor ve Derikli köyü çok iyi yağ sunuyor; biz de yolculuğumuz için bu yağdan bol miktarda satın aldık.”²⁰⁵

Bunlara ek olarak, tezimizin ana kaynağını oluşturan salnamelerde yaptığımız incelemede, tarımla ilgili en detaylı bilgi 1302 (1884/1885) senesine ait salnamede olduğu için biz de burada bu kısımdan yararlanmayı uygun gördük. Yapılan incelemede Diyarbakır’da tarımsal faaliyetlerden önemli ölçüde ürün yetiştirilmiştir. Bu ürünler; buğday, arpa, ak, darı, erz, pamuk, tütün, mercimek, küşne, susam, nohut, üzüm, kavun, karpuz ve sair sebzeler yetiştirildiği verilen bilgiler arasındadır. Ancak, tarımla uğraşan bölge halkı, temel gayeleri yetiştirilen ürünlerden kar elde etme amacının gütmedikleri için gelişen tarım aletlerinden bihaber kalmışlardır. Bu nedenle şehir halkı eski usul tarım aletleriyle çalışmışlardır.²⁰⁶ Yetiştirilen bu ürünlerden buğday; diğer ürünlere oranla daha çok üretilir ve ihtiyaç fazlası olan kısmın da ambarlara ve kuyulara saklandığı belirtilmiştir. Arpa; buğdaydan sonra en fazla üretilen üründür ve buğday gibi ihtiyaç fazlası ambarlarda saklanmıştır. Akdarı; genellikle Kürtler, buğday ve arpadan sonra en çok yetiştirdikleri ve tükettikleri üründür. Bu ürün dahi diğerleri gibi ambarlarda ve kuyularda saklanmıştır. Öyle ki, ambarlarda saklanan ürünler üç yüz bin keyl-i ölçüğünde saklanmıştır. Erz; Erzincan’da yetiştirilmektedir. Özellikle suyu bol olan yerlerde yetişir. Vilayetin ihtiyacı karşılandıktan sonra Erzurum ve Halep vilayetlerine ihraç edilir. Karacadağ’ın erzi meşhurdur. Pamuk; diğer ürünler gibi ihtiyaç fazlası yetiştirilmiştir ve sulak alanlarda yetişir. Tütün; diğer ürünler gibi ihtiyaç fazlası yetiştirilmiştir. Bucak ilçesinin tütününün meşhur olduğu belirtilmektedir. Diğer ürünler; mercimek, küşne, susam, nohut, cülband, kenekerçek tüm bölgede yetiştirilirdi. Mısır, maş, keten tohumu, kendir tohumu, Siverek’te yetiştirilirdi ve kum darı, kızıl darı ve sair ürünler diğer mahallerde yetiştirildiği verilen bilgiler arasındadır. Üzüm; hemen hemen bölgenin her tarafında yetiştiği belirtilmiştir. Şıra üzümünden ihtiyaç fazlası pekmez yapılır.

²⁰⁵ Korkusuz, a.g.e, s.68.

²⁰⁶ İzgöer, a.g.e, 3. C, s. 358.

Bundan başka pestil, sucuk ve bunun gibi diğer üzümünden yapılan ürünler yapılarıdır. Eğil ilçesinin pestil ve sucuğu ve de Mardin’de yapılan sucuk dahi pek lezzetli olduğu belirtilmiştir. Ergani’nin kuru üzümünden yapılan pestil ve sucuklar da lezzetli olduğu ifade edilmiştir. Ergani’deki kara üzümünden şarap üretildiği ve bu şarap Ergani’ye dağıtıldığı belirtilmiştir. Bu üzümün İstanbul’un Üsküdar tarafında yetiştirilen Çavuş üzümüyle eş değerde olduğu verilen bilgiler arasındadır. Son olarak Kavun-Karpuz; tatlı ve sulu olmasından ötürü sulak yerlerde yetiştirilir. Diyarbakır’da özellikle Dicle nehrinin kenarında yetiştirildiği ve çok meşhur olduğu belirtilmiştir. Öyle ki, Osmanlı memleketlerinin hiçbirinde bunlar gibi kavun-karpuz yetiştirilmediği ifade edilmiştir.²⁰⁷

Bunlara ek olarak, yetiştirilen sebzelere değinecek olursak; her çeşit sebze Diyarbakır’da yetiştirildiği belirtilmiştir. Bunlar, patlıcan, bamya, kabak, bakla, hıyar, acur, ıspanak, marul, pancar, şalgam, havuç, turp, domates, patates, fasulye, loby, nane, soğan, sarımsak, maydanoz, pırasa, lahana, salatalık ve enginar şehrin her tarafında yetiştirilmiştir. Hindiba, semizotu, kenger, uçkun, bağ, ebeğümeci ve yer elması yetiştirilen ürünler arasındadır.²⁰⁸ Son olarak, şehirde bulunan meyve ağaçlarına değinecek olursak, Diyarbakır’da yetiştirilen ağaçlardan şeftali, zerdali, kara erik, vişne, elma, armud, nar, sükkeri, incaz, kiraz, badem, ceviz, ayva, fındık, incir, bıtım, dut, ekşi dut ve aluc başlıcalarıdır. Vilayette bulunmayan bir veya birkaç cins meyve ağaçları olması durumunda diğer vilayetlerden nakledildiği belirtilmiştir. Ancak, vilayette portakal, limon, hurma ve fıstık ağaçları iklim şartları nedeniyle yetişmemektedir. Bu sebeple, civar vilayetlerden getirilir. Malatya’dan, elma, armud ve ayva ve de Haleb’ten vişne daha iyi oldukları için buralardan getirildiği verilen bilgiler arasındadır. Bunlara ek olarak, Kavak ve söğüt ağaçları, zeytin ağaçları, mazı- kitre ve antuf ağaçları ve kudret helvası da şehirde bulunan ağaçlar arasındadır. Son olarak, şehir halkı dağlardaki ağaçları kesip odun diye sattıkları için ormanlık alanın olmadığı verilen bilgiler arasındadır.²⁰⁹ Salnamelerden edindiğimiz bilgilere göre Diyarbakır Şehrinin insanları, tarımda kullanılmak üzere su ihtiyacını şehrin çevresinde bulunan nehirlerden karşılamışlardır. Bu nehirler; Dicle, Fırat, Murat, Batman, Habur, Enbar ve Sinan nehirleri olmak üzere 7 farklı nehirden oluşmaktadır.

---

²⁰⁷ İzgöer, a.g.e, 3. c, s. 358.

²⁰⁸ İzgöer, a.g.e, 3. c, s. 359.

²⁰⁹ İzgöer, a.g.e, aynı sayfa

Şehir halkı gerek tarımda gerekse diğer ihtiyaçlarda kullanmak üzere su ihtiyaçlarını bu nehirlerden temin etmişlerdir.²¹⁰

B. Hayvancılık:

Diyarbakır'da her çeşit besi hayvanı, birçok vahşi ve yırtıcı hayvanlar bulunmaktadır. Diyarbakır şehir ve çevresinde bulunan birçok meralar ve özellikle Nusaybin ve Cizre bölgelerindeki çayırılık alanlar hayvanlar için önemli otlak alanı olarak halk tarafından tercih edilmiştir. Bu sebeple bölge halkı özellikle hasat mevsiminde her çeşit hayvanı otlatmak için bu bölgeye götürerek otlatmışlardır. Bölgede, birçok keçi ve koyun bulunmakta olup koyunların yapağıları (tüyleri) merinos koyunlarına benzediği gibi keçilerin kıllarının yumuşak olması hayvancılık sektöründe şehrin koyun ve keçileri tercih edilmektedir. Şehirde bulunan koyunların sayısı 669.741 ve keçilerin toplam sayısı ise 323.886 adettir. Bunlardan elde edilen yapağın tutarı ise yıllık olarak 60.000 Osmanlı lirasına tekabül etmektedir. Bu yapağın, koyunların ve keçilerin bir kısmı her yıl 37.000 lira değerinde yabancı memleketlere ihraç edilmektedir. Yani vilayet ticaretinin yarısını koyun, keçi ve yapağı ihracatı teşkil etmektedir. Bu koyunlardan 20.000 sığır ve 8.000 manda bulunup, bunlar zirai işlerde kullanılır. Elde edilen mahsulâtın nakli için merkep, ester, feres ve deve kullanıldığı belirtilmektedir. Bunlardan 42.000 merkep, 23.000 ester, 41.000 feres, 2.000 deve bulunmaktadır. Atların bir kısmının Arap cinsinden olup, kısraklarının pek tercih edildiği ifade edilmektedir. Vahşi hayvanlar zümresinden, esmer ayı, sırtlan, kurt, kızıl tilki, yaban domuzu, ceylan, geyik ve yabani keçilerin dağlarda çok olduğu verilen bilgiler arasındadır. Kuş çeşitlerinden, şahin, baykuş, karğa, ardıç kuşunun muhtelif çeşitleriyle esmer ve siyah karatavuk, çayır kuşu, on dört çeşit güvercin, kır-kızıl ve siyah keklik, çil kuşu, bildircin, toy kuşu, yaban ördeği, balıkçıl, kaz ve kuğu kuşları pek çok bulunduğu belirtilmektedir.²¹¹

C. Sanayi ve Ticaret:

Yine tezimizin ana kaynağını oluşturan salnamelerde yaptığımız incelemede, tüm salnamelerde sanayi ve ticaret başlığında aynı bilgiler ele alınıp tekrar edildiğinden biz de burada beşinci cildin 1317–1319 (1901/1902) yıllarına ait salnamesindeki detaylı bilgileri aktarmayı uygun gördük. Buradan hareketle yaptığımız incelemede

²¹⁰ İzgöer, a.g.e, 1. c, s. 201.

²¹¹ İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 185–186. Ayrıca bkz: İzgöer, (haz), a.g.e, 3. c, s. 361.

edindiğimiz bilgilere göre Diyarbakır şehri, bir zamanlar sanayide ve zanaat alanında önemli bir yere sahipti. Sanayide üretilen antika eserler ve zanaatçıların yaptıkları özel giysilerden ötürü gerek yabancı memleketlerden gerekse çevre illerden çok ciddi talepler vardı ve dolayısıyla önemli miktarda ürün ihraç ediliyordu. Ancak sanayi devriminin gerçekleşmesiyle ortaya çıkan teknolojik makinelerin seri üretim yapması nedeniyle bu ürünlere talep arttığı verilen bilgiler arasındadır. Bu sebepten dolayı Diyarbakır, bu konumunu önemli ölçüde kaybetmesine rağmen şehirde icra edilen kuyumculuk, saraçlık, şurubculuk, bakırcılık, demircilik, debbağlık (köselecilik) ile Mardin’de üretilen ve “batum” diye bilinen fıstık yağından yapılan Sabun üretimiyle Diyarbakır şehri, sanayideki konumunu koruyabilmiştir. Ayrıca bu dönemde Sultan Abdülhamid’in Hilafetinin 25. senesinde Diyarbakır valisi Halid Bey tarafından merkezde bir “sanayi mektebi” inşa edildiği aktarılmaktadır. Bu okulda kunduracılık, terzilik, mücellidlik, neccarlık, havluculuk, mürettiblik ve dokumacılık ile ilgili birçok dalda eğitim verilmiştir. Diyarbakır şehrindeki nakliye araçlarının eksikliği nedeniyle ticaret pek fazla gelişmemiştir. Bu durum ziraata da etki etmiştir. Sonuç olarak şehir, bahse konu olan dönemde diğer illere nazaran biraz daha iyi bir durumdadır.²¹²

D. Su Ürünleri (Maiyat):

Diyarbakır şehrinde su ürünleri ve bu ürünlerden elde edilen farklı ürünlerde bulunmaktadır. Bu ürünler başta peynir olmakla birlikte revgan (yağ), sade iç yağı, zeytinyağı, susam yağı, batum (yağ sabunu), pekmez ve akid, her çeşit meyve suyu, meyve-i hoşk, kuru üzüm ve bal olmak üzere 11 çeşit su ürünü bulunmakta olup bu ürünlerden ihtiyaç fazlası durumlarda bu ürünler gerek çevre vilayetlere gerekse ülke dışına ihraç edilirdi.²¹³ Ayrıca, salnamelerdeki yaptığımız incelemede, Diyarbakır vilayetinde tarım, hayvancılık, sanayi ve su ürünleriyle ilgili yıllık mahsulâta dair veriler bulunmaktadır. Bu veriler içerisinde en detaylı bilgi 1317–1319 (1901/1902) yıllarına ait salnamede verildiğinden, biz de burada bu bilgileri paylaştık. Verilen bilgiler, aşağıdaki şemada gösterildiği gibidir.²¹⁴

---

²¹² İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 188.

²¹³ İzgöer, a.g.e, 1. c, s. 351.

²¹⁴ İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 198–199.

Diyarbakir Sancağının 1901/1902 senesi Mahsulâtını gösteren İstatistikî Cedveli				
Mahsulât-ı Arziye			Sarfiyat	
Nev-i Mahsul		Mikdar-ı Mahsul	Dâhili	Harici
Hınta	Keyl-iAsitane	2.466.000	2.466.000	
Şa'ir	"	1.710.000	1.710.000	
Hububat-ı Saire	"	300.000	300.000	
Pirinç	Kıyye	485.600	175.600	310.000
Tütün	"	42.500	42.500	
Ham Pamuk	"	256.000	126.000	130.000
Kök Boya	"	3.600	3.600	
Mazı ve teferruatı	"	295.000	29.600	265.400
Nar Kabuğu	"	60.000	60.000	
Sumak Yaprağı	"	115.000	115.000	
Sumak	"	23.000	23.000	
Kitre	"	35.600	11.000	24.600
Ceviz	"	600.000	600.000	
Badem	"	4.000	2.500	1.500
Sebze	"	2.300.000	2.300.000	
Soğan	"	140.000	140.000	
Sarımsak	"	35.000	35.000	
Üzüm	"	1.256.000	1.256.000	
Meyve	"	446.000	446.000	

Mahsulât-ı Mayi'a				Sarfiyat	
Nev-i Mahsul		Mikdar-ı Mahsul		Dâhili	Harici
Kuru üzüm ve yemiş		Kıyye	1.000.000	1.000.000	
Pekmez ve Akid		"	20.000	20.000	
Sucuk Pestil		"	40.000	40.000	
Şarab		"	120.000	90.000	30.000
Rakı		"	40.000	35.000	5.000
Şuruplar		"	28.000	11.000	17.000
Zeytinyağı		"	12.000	4.000	8.000
Susuamyağı		"	450.000	392.000	58.000
Mahsulât-ı Hayvanat-ı Ehliye					
		Mikdar		Dâhili	Harici
Zehbiye		Aded	70.000	70.000	
İhraç olunan Ağnam		"	9.000		9.000
Yapağı		Kıyye	56.000	39.000	17.000
Kıl		"	50.000	33.000	17.000
Tiftik		"	200	200	
Deri		"	70.000	30.000	40.000

Sade Yağ	"	170.000	110.000	60.000
İç Yağı	"	35.000	35.000	
Peynir	"	40.000	40.000	
Mahsulât-ı Hamme				
		Mikdar	Dâhili	Harici
İpek Kozası		Kıyye	42.000	
Bal		"	16.000	
Balmumu		"	2.200	3.000

Mahsulât-ı Hayvanat-ı Vahşiye				
Nev-i Mahsul		Mikdar-ı Mahsul	Dâhili	Harici
Sansar Cildi	Top	17.000	2.500	14.500
Tilki Cildi	"	11.000	3.300	7.700
Tavşan Cildi	"	11.000		11.000
Ayı ve Kurt Cildi	"	540	140	400
Mahsulât-ı Sanayi'a				
		Mikdar-ı Mahsul	Dâhili	Harici
Çatari	Top	17.000	2.500	14.500
Kutni	"	3.200	100	3.100
Gazaliye	"	25.000	6.500	18.500
Kırmızı İplik	"	16.300	5.800	10.500
Manusa	"	32.400	11.400	21.000
Yerli Basma	"	21.500	10.500	11.000
Çarşaf	"	3.400	1.100	2.300
İpekli Mendil	Aded	2.000	400	1.600
Mülevven Meşin	"	10.500	5.000	5.500
Mülevven Sahtiyan	"	13.700	6.300	7.400
Kösele	"	10.000	5.000	5.000
Ayakkabı	"	70.000	50.000	20.000
Şal Aba	"	4.700	3.000	1.700
İpek Puşi	"	45.000	17.000	28.000
Canfes	"	32.000	5.700	26.300
Ma'reke	"	1.000	500	500
Eğer Takımı	"	1.000	500	500

Mahsulât-ı Sanayi'a		Sarfıyat	
Nev-i Mahsul	Mikdar-ı Mahsul	Dâhili	Harici
Çorap	Aded 35.000	23.500	
Külâh	" 11.000		
Mamulât-ı Ahşabiye	" 33.000		
Muytabiye	Kıyye 76.400		
Manda Dişi	" 55.000		
Nühas Evani	" 68.200		
Mamul Gümüş	" 2.000		
Mamul Tunç	" 8.000		
Mamul Gazzaiye	" 5.000		
Mamul Demir	" 150.000		
Çift Alâtı	" 22.500		
Lüle ve Su Kabı	" 125.500		

Buna ek olarak, Şefik Korkusuz'un 'Seyahatnamelerde Diyarbakır' eserinde yaptığımız incelemede; Vital Cuinet isimindeki seyyahın, 1891 senesinde Diyarbakır'a yaptığı gezi sırasında günlüğüne kaydettiği merkez sancağının üretim ve tüketime ait bilgilerini önemli bulduğumuz için biz de burada paylaşmakta faydalı olacağı düşüncesiyle aktarıyoruz.²¹⁵

Ürün Adı	Üretim (Toplam)	Tüketi	
		Bölgede	İhracat
Buğday	2.300.000	2.300.000	-
Arpa	1.600.000	1.600.000	-
Fasulye, Mercimek vb.	300.000	300.000	-
	4.200.000		-
Pirinç	385.000	165.000	220.000
Badem	3.500	2.300	1.200
Kuru Üzüm	1.000.000	1.000.000	-
Taze ve Kuru Meyveler	600.000	600.000	-
Kitre	34.000	11.000	23.000
Keten	5.500	5.500	-
Kök Boyası	5.500	5.500	-
Brüt Pamuk	220.000	110.000	110.000
Moher Yapağı	50.000	33.000	17.000
Koyun Yapağı	7.000	7.000	-

²¹⁵ Korkusuz, a.g.e, s. 63-65.

Yele Kılı	50.000	33.000	17.000
Toplam	2.360.500	1.972.000	388.200
Ürün Adı	Üretim	Bölgede	Tüketim
	(Toplam)		İhracat
Devredn	2.360.500	1.972.000	388.200
Koza	35.000	35.000	-
Mazı	280.000	25.000	253.000
Nar Kabuğu	160.00	100.000	60.000
Sumak Yaprağı	110.000	110.000	-
Toz Sumak	22.000	22.000	-
Bal	22.000	22.000	-
Balmum	5.000	2.000	3.000
Zeytinyağı	11.000	3.300	7.500
Susam Yağı	440.000	390.000	50.000
Sabun Üretimi için Yağ	27.500	11.000	16.500
İçyağı	33.000	33.000	-
Tereyağı	165.000	110.000	55.000
Peynir	330.000	330.000	-
Pekmez	190.000	190.000	-
Şerbetler	28.000	11.000	17.000
Şarap	100.000	80.000	20.000
Meyve ezmesi ve sucuklar	40.000	40.000	-
Tilki Postu	11.000	33.00?	7.700
Tavşan derisi	11.000		11.000
Sansar postu	4.400	2.750	1.650
Okka Cinsinden Toplam	4.385.400	3.492.650	892.750

Hayvancılığa Dair İstatistikî Veriler		
Cinsi	Hayvan Sayısı	Cinse Göre Toplam
Sığır ve İnek	8.900	
Manda	3.660	12.560
Büyükbaş Ürün Toplamı		15.928
Atlar		
Eşekler	15.426	
Katırlar	4.106	19.532
Bu türün toplamı		400
Develer		
Koyunlar	102.400	
Keçiler	80.452	
Küçükbaş Türün toplamı		182.852
Genel Toplam	231.272	

Endüstriye Dayalı Üretim ve Tüketim Verileri

Ürün Adı	Üretim		Tüketim	
	Top	Bölgede Top		İhracatta Top
Çetori Pamuklu Kumaş	16.000	2.000		14.000
Manisa (Pamuklu Kumaş)	30.000	10.000		20.000
Çeşitli Pamuklu Kumaş	20.000	10.000		10.000
Kutni(İpekli Kumaş)	3.000			3.000
Gazliye(İpekli Kumaş)	25.000	6.500		18.500
Çarşaf	3.000	1.000		2.000
Kırmızı İplik	15.000	5.000		10.000
Toplam Top Sayısı	112.000	345.000		775.000
	Okka	Okka		Okka
Kilden yapılan İp	70.000	32.000		38.000
Manda derisi	55.000	55.000		
Bakır (Ergani İlçesinden çıkarılan)	65.000	22.000		43.000
Bronz	8.000	3.600		4.400
İşlenmiş Demir	145.000	110.000		35.000
İşlenmiş Gümüş	2.000	1.250		750
Ziraat Araçları	20.000	20.000		
Lüle	100.000	50.000		50.000
İpekli Kumaşlar	5.000	2.300		2.700
Okka cinsinden toplam	470.000	295.150		173.850
	Parça	Parça		Parça

Boyanmış ve İşlenmiş deri	10.000	5.000	5.000
Boyanmış ve İşlenmiş Maroken	13.000	6.000	7.000
Ayakkabı tabanı için deri	10.000	5.000	5.000
Beyaz sepili Keçi Postu	2.000	1.000	1.000
Ayakkabı	70.000	50.000	20.000
Eşek semeri	1.000	500	500
Koşum takımı	1.000	500	500
Abalar	4.000	3.000	1.000
Keçe boneler	11.000	10.000	1.000
İpekli kumaşlar	40.000	15.000	25.000
Satenler	30.000	5.000	25.000
Yün ve Pamuk Çoraplar	30.000	20.000	10.000
Marangoz işleri	30.000	20.000	10.000
Parça Cinsinden Toplam	252.000	141.000	111.000

Sonuç olarak, salnamede yaptığımız incelemede ithalat ve ihracat verilerinin de belirtildiği görülmektedir. Bu vesileyle, Diyarbakır'daki yapılan ithalat ve ihracat verilerini yine bir şema şeklinde aktararak bölgedeki ticaretin ne derece canlı olduğunu ve ihracat-ithalattaki ürünlerin neler olduğunu göstermeye çalışacağız.

Aşağıdaki tabloda bulunan veriler 1894–1895/1898–1899/1900–1901 yıllarına ait salnamelerden aktarılmıştır.²¹⁶

Diyarbakır Vilayeti'nin İthalat ve İhracatının yıllara göre İstatistikî Verileri			
Yabancı Memleketler	Osmanlı Lirası 1894/1895	1898/1899	1900/1901
Yapağı	62.000	59.000	60.000
Filek	6.600	5.500	6.000
Mazı	12.750	10.250	11.250
Zamk	2.900	2.500	2.700
Keçi ve Oğlak derisi	2.875	3.250	4.000
İpek kozası ve kamçı başı	850	1.500	1.600
Kürk imaline salih hayvan postu	3.650	3.250	4.000
Badem	1.670	1.250	1.500
Eşya-yı mütenevvi'a	660	750	750

²¹⁶ İzgöer, a.g.e, 4.c, s. 162–163/276–277 & İzgöer, a.g.e, 5.c, s. 90–91.

Toplam İhracat	93.955	87.250	91.800
Diğer Vilayetler			
Koyun ve Keçi	38.800	35.000	37.000
Yağ	18.750	20.000	21.000
İnek ve Öküz	330	500	500
İpek			3.000
Bakır	10.240	10.000	10.000
Pirinç	14.300	15.000	17.000
Keçi derisi	14.300	14.000	15.000
Akmişe-i Hayriye ve kutniye	2.210	2.000	3.500
Kereste	1.100	1.000	1.000
Buğday	22.000	35.000	35.000
Eşya-yı mütenevvi'a	7.700	8.000	8.000
Diğer vilayetlerdeki toplam ihracat	119.730	140.500	101.000
Genel Toplam	212.685	227.750	242.800

İthalata Dair yıllara göre İstatistikî Veriler			
Yabancı Memleketter	Osmanlı Lirası 1894/1895	1898/1899	1901/1902
İplik	50.000	45.000	450
Bez	13.970	15.000	200
Basma	5.000	5.250	80
Kalay ve Nişadır	2.475	3.000	30
Çivid	4.400	4.000	40
Camus Derisi	3.100	2.500	45
Petrol gazı	9.900	10.000	160
Kahve	9.000	10.000	150
Şeker	8.000	10.000	200
Çuha ve saire	8.800	10.000	200
Kibrit	2.200	3.000	
Kâğıt	2.200	3.000	120
Kundura Kerestesi	2.400	3.000	40
Fes	2.100	2.500	75
Demir Çivi	2.200	2.500	350
Boya	1.650	1.500	250
Demir	2.200	2.000	150
Bakır	2.750	3.250	500
Yazma	700	1.000	325
Fanila	500	750	150
Mücevher	1.100	1.500	250
Hırdavat, tuhafıye ve şişe işleri			3.500
Emti'a-i İraniye	2.420	3.000	400
Diğer Eşyalar	15.400	17.500	1750
Diğer Memleketterdeki İthalat toplamı	152.515	159.250	...

Genel Toplam	...	195.000	...
	Osmanlı Lirası		
Diğer Vilayetler	1894/1895	1898/1899	1901/1902
Sabun-Haleb Vilayetinden	6.000	6.250	6.250
Manisa,Haleb ve Mamuretülaziz'den	4.400	3.500	4.500
Ağnam, Erzurum ve Bitlis'ten	7.700	8.000	8.000
Tuz-Bitlis Vilayetinden	10.000	12.000	
Eşya-yı mütenevvi'a	6.600	600	12.100
Diğer Vilayetlerin Toplamı	34.700	35.750	36.850
Genel Toplam	187.215	195.000	274.100

E. Vergi Sistemi:

a. Vergiler

Her ülkenin ve ülke şehirlerinin olduğu gibi Diyarbakır şehrinin de gelir kaynaklarından biri vergilerdir. Salnamelerden edindiğimiz bilgilere göre Diyarbakır'da da çeşitli vergiler alınmaktadır. Ancak salnamelerde sadece vergilerin çeşitleri ve toplam miktarı verildiğinden biz de burada 1291 (1874/1875) yılına ait alınan vergilerin çeşitlerini ve toplam miktarını aktarmaya çalışacağız. Bu vergiler ve miktarları sınıflandırılmış bir şekilde yazılmış olup aşağıdaki şemada gösterildiği gibidir.²¹⁷

Vilayetin Seksen Dokuz Muvazenesidir	
Mali	Birinci Kısım
2.585.461	Vergi-yi Kadimi
569.711	Tahriri icra olunan mahallerin vergiyicedidi
431.481	Bedelat-ı Askeriyesi
3.586.657	Toplam
Mali	İkinci Kısım
3.141.213	Hububat Öşrü
126.700	Harir Öşrü
50.450	Duhan Öşrü
15.000	Zeytin Öşrü
2.336.980	Rüsumat-ı Müteferrika
3.670.343	Toplam
Mali	Üçüncü Kısım
1.528.800	Hububat Öşrü

²¹⁷ İzgöer, a.g.e, 2. c, s. 70-71.

5.005	Duhan Öşürü
1.175	Çiriş Öşürü
285.500	Mazı Öşürü
2.120.600	Ağnam Rüsümü
50.000	Evrak-ı Sahiha
10.000	Tezakir-i mütenevvi'a
2.325	Harc-ı mazabıt
66.000	Harc-ı vesaik
4.880	Resm-i Tahsiliye
350.000	Resmi tapu ve yoklama hasılatı
45.000	Tapu varaka baha
4.470.285	Toplam
Mali	Dördüncü Kısım
1.000	Beytülmal Hasılatı
1.500	Dava Hasılatı
2.000	Ceza-yı Nakdi
5.000	Mürur eden eyyam-ı güzeştesi
4.500	Öşr-i Maaş
1.200	Müteferrikadan
1.520.025.200?	Toplam
11.750.485	Genel Toplam

Bununla birlikte, gerek Diyarbakır gerekse diğer sancaklara ait vergilerin toplam sayıları belirtilmiştir. Bunlar, Diyarbekir Sancağı 11.750.485, Mamuretülaziz Sancağı 11.223.669, Malatya Sancağı 7.819.233, Mardin Sancağı 5.825.487, Siirt Sancağı 4.930.520 ve genel toplam ise 41,549.394 olarak belirtilmiştir.²¹⁸ Diğer salnamelerde de yukarıdaki şemada belirtilen bilgiler aynı formatta verildiğinden dolayı biz de burada, toplanan vergilerin yıllara göre toplam sayılarını aktarmaya çalışacağız. 1292 (1875) yılına ait alınan vergilerin sancaklara göre toplam sayıları şöyledir; Diyarbekir Sancağı 11.019.732, Mamuretülaziz Sancağı 11.107.299, Malatya Sancağı 7.862.831, Siird Sancağı 5.120.341, Mardin Sancağı 5.722.437 ve genel toplam ise 40.832.640 olarak belirtilmiştir.²¹⁹

1293 (1876) yılına ait alınan vergilerin sancaklara göre toplam sayıları şu şekildedir; Diyarbekir Sancağı 9.396.417, Mamuretülaziz Sancağı 11.523.020, Mardin

²¹⁸ İzgöer, a.g.e, 2.c, s.71.

²¹⁹ İzgöer, a.g.e, 2. c, s. 218.

Sancağı 5.984.675, Malatya Sancağı 7.835.054, Siird Sancağı 4.684.600 ve genel toplam ise 39.423.766 olarak ifade edilmiştir. 1294 (1877) yılına ait alınan vergilerin sancaklara göre toplam sayıları şöyledir; Diyarbakir Sancağı 12.654.566, Malatya Sancağı 23.372.693, Mardin Sancağı 12.532.917, Siird Sancağı 13.588.115 ve genel toplam ise 62.078.291 olarak belirtilmiştir. Mamuretülaziz, ayrı bir vilayete dönüştürüldüğü için oraya ait herhangi bir veri bulunmamaktadır.²²⁰ 1300 (1882/1883) yılına ait vergi bilgileri bulunmaktadır. Bunlar, Diyarbakir Snacağı 4.519.372, Malatya Sancağı 7.168.198, Mardin Sancağı 7.318.528 ve genel toplam ise 19.006.098 olarak belirtilmiştir. Siirt de ayrı bir vilayete dönüştürüldüğü için buraya ait vergi bilgileri bulunmamaktadır.²²¹

Son olarak da yine Şefik Korkusuz'un 'Seyahatnamelerde Diyarbakir' eserinde yaptığımız incelemede, Vital Cuiet'in 12 Mart 1890 senesinde Diyarbakır'a yaptığı gezi sırasında, Diyarbakır'daki alınan vergilerle ilgili yıllığına şu bilgileri kaydetmiştir. Bu bilgilerin ilgili döneme ışık tutması açısından önemli olduğunu düşünerek, biz de burada aktarmayı uygun gördük. Şöyle ki,²²²

Toprak vergileri	673.778	Kuruş
Mülkiyet tezkereleri	20.600	"
Patent hakları	1.070.782	"
Askerlik muafiyeti	681.777	"
Hayvan vergisi	1.093.171	"
Tahıl aşarı	1.844.835	"
Ormanlar	84.094	"
Yıllık kiralar ve vergiye tabi tutulan eşyalardan gelen	158.406	"
Tümbeki büyesi, avcılık ve balıkçılık izni	6.114	"
Diğer haklar	103.462	"
Mahkeme gelirleri	115.623	"
Defterhane gelirleri	145.446	"
Toplam	6.123.046	Kuruş

²²⁰ İzgöer, a.g.e, 3. c, s. 77.

²²¹ İzgöer, a.g.e, 3. c, s. 174.

²²² Korkusuz, a.g.e, s.65.

b. Vergi Memurları

Yine salnamelerde yaptığımız inceleme sonucunda, 1312 (1894/1895) yılına ait salnamede vergi memurları için bir birim oluşturulmuş olup, bu birim Vergi İdaresi olarak belirtilmektedir. Bu birim 11 kişiden oluşmakta olup şu şekildedir: Üçüncü Müdür Hasan Tahsin Efendi, Mizan Başkâtibi Hacı Abdülcebbar Efendi, Merkez Vergi Kâtibi Kasım Edip Efendi, Refiki Ömer Rüşdü Efendi, Refiki Osman Nazif Efendi, Defterdar Behram Efendi, Şark Nahiyesi Vergi Kâtibi Hacı Mustafa Kamil Efendi, Garb Kâtibi Mehmed Mihri Efendi, Behramki Kâtibi Mustafa Nazmi Efendi, Beşiri Kâtibi Ahmet Zeki Efendi, Kika Türkmen Kâtibi Hüseyin Rauf Efendi gibi kişilerden oluşmaktadır.²²³ Buna bağlı olarak, yine aynı yıl içerisinde Vilayette kurulan Duyun-ı Umumiye idaresi kurulmuş olup, burada çalışan memurlar ise şunlardır; Müdür Mehmed Raşid Efendi, Başkâtip Hacı Osman Nuri Efendi, Katib-i Sani Metmed Ali Saib Efendi, Tezkire Katibi Mehmed Sabri Efendi, Sandık Emni Vasilaki Fehmi Efendi ve Kantar Katibi Ahmed Rifat efendi gibi isimler bu birimde yer aldıkları verilen bilgiler arasındadır.²²⁴ 1316 (1898/1899) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede sadece Garb ve Kika Tırkan nahiyelerinin vergi kâtipleri değiştirilmiş olup, Beşiri kâtibi ve bir yardımcı memur belirtilmemiştir. Garb nahiyesi vergi kâtipliğine Rüşdü Efendi ve Kika Tırkan nahiyesi kâtipliğine ise Mehmed Rauf Efendi getirilmiştir.²²⁵ Son olarak, 1315–1317(1899/1900) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede ise sadece Mizan Başkâtipliğine Hacı Abdülcebbar Efendi yerine Abdülhamid Efendi atanmıştır. Bunun dışında herhangi bir değişiklik bulunmamaktadır. Ayrıca bu salnameler haricinde yaptığımız incelemeler haricinde vergi memurları ile ilgili diğer salnamelerde herhangi bir bilgi aktarılmamıştır.²²⁶

---

²²³ İzgöer, a.g.e, 4. c, s. 188.

²²⁴ İzgöer, a.g.e, 4. c, s. 124.

²²⁵ İzgöer, a.g.e, 4. c, s. 223.

²²⁶ İzgöer, a.g.e, 4. c, s. 315.

VIII. Bölüm: EĞİTİM VE KÜLTÜR

A. Eğitim Sistemi

Bir medeniyeti ayakta tutan ve o medeniyetin olmazsa olmaz derecede hayati öneme sahip vazgeçilmezlerinin başında gelen unsur eğitim sistemidir. Eğitim sistemi, toplumların sosyal yaşamlarının oluşmasındaki önemli bir unsurdur. Toplumların eğitim sistemi ve kurumları, içinde bulunduğu toplumun devamlılığını sağlaması açısından kendi varlıklarını korumaları gerekir. Tam tersi bir durumda, toplumlar yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalabilir ve bu kurumlar da varlıklarını sürdüremezler. Dolayısıyla bu kurumlar, verilen eğitimin içeriğini, hayat anlayışlarını ve formlarını değiştirmeleri durumunda ayakta kalabilirler. Buradan hareketle, eğitim birimleri; klasik ve köktenci bir anlayışa bağlı kalmayıp geniş bir dünya görüşüne sahip olması, sosyo-kültürel değişimlerle ve bilimsel gelişmelerle yakın ilişkide olması ve de kendi toplumunun geleceğine yönelik planlarına, umutlarına ve çağın gereksinimlerine ayak uydurabilmesi durumunda kendi varlığını sürdürebilir.²²⁷

Buradan hareketle Diyarbakır vilayeti, var olduğu günden bugüne dek birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış ve birden fazla kültürel mirası içinde barındıran önemli kültür kurumlarına sahiptir. Bunlar, geçmiş dönemlerden günümüze kadar çeşitli değişimler ve dönüşümler yaşayarak ayakta kalmayı başaran eğitim kurumu olarak medreseler, mektepler, kütüphaneler ve bunlar gibi kültürel değeri olan birden fazla gayri Müslim okullarından oluşmaktadır.²²⁸

a. Medreseler:

Yaptığımız araştırmalar neticesinde Medrese, İslam ülkelerinde orta ve yüksek dereceli öğretimin görüldüğü eğitim birimlerinin ortak ismi olup, Arapça ‘ders’ kökünden gelmektedir. Bununla birlikte, Medreselerde eğitim verenlere müderris denilmekle birlikte yardımcılara muid, eğitim görenlere danışmend, sohta veya talebe denildiği belirtilmektedir.²²⁹ Ayrıca Medrese kelimesi, lügatlerde eğitimin görüldüğü yer, dini derslerin verildiği okul ve eğitim gören öğrencilerin içinde yatıp kalktıkları yer olarak da belirtilen bilgiler arasında yer almaktadır.²³⁰

²²⁷ Şimşek, Mehmet, **Amid’den Diyarbakır’e Eğitim Tarihi**, İstanbul: Kent Yay, 2006, s. 8.

²²⁸ Şimşek, a.g.e, s. 37-90.

²²⁹ “Medrese” <http://tr.wikipedia.org/wiki/Medrese>, (08.02.2011)

²³⁰ Karaca, Mevlüt, “Medrese”, **Osmanlıca Türkçe Lügat**, İstanbul: Hisar Yayınevi, s. 494. Ayrıca bkz: Doğan, Mehmet, “Medrese”, **Büyük Türkçe Sözlük**, 7. B, Ankara: Rehber Yayınları, 1990, s. 765.

İslami eğitim sisteminin temelini oluşturan medrese, Osmanlı dönemi içerisinde Osmanlı'nın fiziki yapısı, mimari farklılıkları, eğitim anlayışı ve temsil ettiği dünya görüşüyle yakın ilişki içerisinde olup ciddi gelişmeler kaydetmiştir. Osmanlı döneminde var olan Sıbyan mekteplerinin akabinde orta, lise, yüksek okul ve üniversiteye denk bir statüye sahip olan medrese, İslami bir hüviyete sahip olması hasebiyle sadece Müslümanların eğitim gördüğü bir eğitim kurumu olma özelliği ön plana çıkmaktadır.²³¹ Osmanlı'da ilk medrese Orhan Gazi tarafından 1331 senesinde İznik'te kurulan İznik Orhaniyesi adının verildiği İznik Medresesidir. Bu medresede öncelikle Mısır'da yetişmiş olan ve yazdığı eserleriyle bilinen âlim Davud-i Kayseri, sonrasında Taceddin-i Kürdi ve onu müteakiben Alaeddin Ali Esved müderris olarak ilk görev alanlar olduğu belirtilmektedir.²³²

Buna ek olarak, Osmanlı'da yeni fethedilen yerlere medrese yapmak bir gelenek halini almıştı. Osmanlı'nın fethettiği yerlerde inşa edilen medreseler eğitim amaçlı olmakla birlikte, İslam dini ve kültürünün yerli halka öğretilmesi, devlet erkânının, ulemanın ve halkın bir arada yakın ilişki içerisinde olması ve de devlet yönetiminin tebaaya benimsetilmesi de amaçlar arasında olduğu ifade edilmektedir. Özellikle Balkanlarda medreselerin inşa edilmesine dikkat edilmiştir. Buradan hareketle, Bulgaristan'da, Osmanlı idaresi süresince 142 medrese ve 273 mektep kurulmuştur. Yunanistan'da 182 medrese ve 315 mektep kurulmuştur. Eski Yugoslavya'da 223 medrese ve 1134 mektep kurulmuştur. Son olarak, Arnavutluk'ta kurulan medrese sayısı 28 ve 121 tane de mektep kurulmuştur. Balkanlar'da kurulan medreselerin toplamı 575 ve 1843 tane de mektebin kurulduğu belirtilmiştir.²³³ Medreselerde okutulan derslere gelecek olursak, yaptığımız incelemelerde medreselerde genellikle akli ve nakli yani dini ve fenni ilimler olmak üzere iki farklı eğitim verildiği belirtilmektedir. Bunlar, Cüz'iyat denilen hesap, hendese, hey'et ve hikmet dersleri; alet ilimleri olarak kabul edilen belagat(meani, bedi ve beyan), mantık, kelim, Arap sarf ve nahvi, dil ve edebiyat dersleri; ulum-ı âliye denilen tefsir, hadis ve fıkıh derslerinden ibaret olduğu ifade edilmektedir. Medreselerdeki derslerde belli kitaplar takip edilirdi. Bu kitapların büyük çoğunluğu Arapça kitaplardan oluşmakta olup, eğitim dili Türkçe ve eğitim metodu mukayeseli bir tarzda olduğu belirtilmektedir.²³⁴

---

²³¹ **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, 28. C, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s. 327.

²³² TDVİA, 28.c, s. 327.

²³³ TDVİA, 28.c, s. 328.

²³⁴ TDVİA, 28.c, s. 328.

Buna ek olarak, Osmanlı'daki medreselerin mimari yapısı genellikle tek katlı, bir avlu çevresinde bir derslik ile talebe odalarından oluşan kara taştan yapılmış sağlam binalar olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, medreselerde bulunan mihrapların olduğu dersliklerde vakit namazları kılınırdı. Medreselerin eğitim faaliyetlerinin devamını sağlayan en önemli faktörlerden biri bu medreselerde bulunan vakıf kütüphaneleri olduğu belirtilmiştir.²³⁵

Bu bağlamda, Şefik Korkusuz'un 'Seyahatnamelerde Diyarbakır' isimli eserinde yaptığımız incelemede, Evliya Çelebi'nin 1671–1682 yılları arasında Diyarbakır'da bulunduğu sırada, Diyarbakır medreseleri ile ilgili bazı bilgileri kaleme alarak malum yıllardaki medreselere dikkat çekmektedir. Evliya Çelebi, Diyarbakır'da on dört tane caminin ismini zikrederek bu camilerin her birinde bir Müderris ve aynı zamanda ikişer tane medrese ve de her birinde birer tane de mektep bulunduğunu²³⁶ ifade etmiştir. Bununla birlikte, Diyarbakır'da mevcut olan Cami-i Kebirde (Ulu Cami-i) Mercaniye medresesi, yine aynı cami-i içerisinde Şafii Medresesi, İpariye Medresesi, Mardin Kapısında Hüsreviye Medresesi, Sarolizade Medresesi ve Şeyh Rumi Medresesi gibi medreselerin olduğunu belirtmiştir. Bu medreselerde, Beyan, Kelam, Fıkıh, Tasavvuf, Tevhit, Tefsir, Tecvit ve Kıraat eğitiminin verildiğini ifade etmiştir.²³⁷ Buna ek olarak, Osmanlı öncesi ve dönemi içerisinde Diyarbakır şehir merkezi ve çevre yerleşkelerinde bulunan medreseler Evliya Çelebi'nin de belirttiğine ek olarak Nasuh Paşa, İsmail bin. Ali, Bakır, Behram Paşa, Melek Ahmed Paşa, Nebi Camii, İmadiye²³⁸, Hoca Ahmed, İskender Paşa, Ali Paşa, Mesudiye, Zinciriye, Latifiye, Kadiriye ve Sucaciye diye bilinen medreselerdir. Günümüzde Amidi diye bilinen ve diğer birçok İslam âlimin bu medreselerde yetiştiği belirtilmektedir. Bu âlimlerden bazıları Muslihuddin Lari, Kemaleddin Efendi, Şerifi, Zafii, Gülşeni, Amidi, Sibgatullah Ebubekir ve Kurşunluzade Mustafa gibi isimlerdir. Günümüzde ayakta kalabilen medreseler, Hüsrev Paşa, Zinciriye ve Mesudiye medreseleridir. Bu medreselerde Birinci Dünya Savaşına kadar eğitim verilmiştir. Şu anda ise müze olarak kullanılmaktadır.²³⁹ Son olarak, tezimizin ana kaynağını oluşturan salnamelerde yaptığımız incelemelerde, medreselerin sadece toplu bir şekilde sayıları belirtilmiş olduğu görülmüştür. Bunlar, 1287 (1870/1871) yılına ait salnamede yaptığımız

²³⁵ TDVİA, a.g.e, 28.c, s. 328.

²³⁶ Bu konuyla ilgili Evliya Çelebi'nin kayıtları haricinde herhangi bir belge bulunmamaktadır.

²³⁷ Korkusuz, a.g.e, s.29.

²³⁸ A. Melek ve A. Demir, (ed.) **Dini Değerleri İle Diyarbakır**, Diyarbakır: Diyarbakır İl Müftülüğü Yay, 2009. s. 147.

²³⁹ Şimşek, a.g.e, s. 40–43.

incelemede, Diyarbakır merkezinde 1 darul kura, 6 medrese;²⁴⁰ 1290 (1873/1874) senesine ait salnamede, merkezde 4 ve ilçelerde ise toplam 13 medrese olduğu tespit edilmiştir. Ancak, diğer yıllara ait veriler aynı bilgileri ihtiva ettiğinden aynı bilgileri tekrar etmemeyi uygun gördük.²⁴¹ Diyarbakır merkezinde günümüze kadar ulaşan bazı medreseler bulunmaktadır. Bunlar, Hüsrev Paşa, Zinciriye, Mesudiye, Ali Paşa, Latifiye ve son olarak da İpariye Medresesi olmak üzere toplam 6 tanedir.²⁴²

Hüsrev Paşa Medresesi, 1521–1528 yılları arasında inşa kurulduğu kabul edilmiş olup, şehrin Mardin kapısı yakınlarında bulunmaktadır. Bu medresenin müderrisi ünlü bir ilahiyatçı olan Muslihüddin Lari olduğu ve kendisine ait birden fazla eserinin bulunduğu belirtilmektedir. Bu medresede genel itibariyle, Arapça, sarf, nahiv (gramer, dil bilgisi), emsile (misaller, fiil tasfiri), avamil ve kafiye gibi dersler okutulmuştur. Bunlarla beraber, Mantık, Münazara, Alaka, Beyan ve Bedi ve de Arap Edebiyatı, Hadis ilmi, Fıkıh usulü, Kelam ve Tefsir dersleri de okutulmuştur.²⁴³

Mesudiye Medresesi, Ulu Caminin (Camii Kebir) kuzey kesiminin doğu kısmında camiye bitişik yapılmıştır. Bu medrese, Diyarbakır’da yapılmış ilk büyük medrese olup, bu medresede bulunan en eski kitabeden edinilen bilgi doğrultusunda medresenin 1198 senesinde Artuklu Meliki Ebu Muzaffer II. Sökmen zamanında inşasına başlandığı ve 1223 senesinde Melik Mesüd lakaplı Mevdüd zamanında tamamlandığı belirtilmiştir. Medresenin, Melik Mesüd zamanında tamamlanması nedeniyle Mesüdiye adını almıştır. Yine medresede bulunan diğer bir kitabede, medresenin planının Halepli usta Cafer b. Mahmud’a ait olduğu ve yapımının ise Mesüd adında birine ait olduğu ifade edilmiştir.²⁴⁴

Zinciriye Medresesi, diğer bir ismiyle de Sincariye diye bilinen bu medrese, Camii-i Kebir’in (Ulu Cami) güney batısında bulunmaktadır. Bu medresenin kuruluş tarihiyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Kimi araştırmacılar, medresenin 1198 senesinde Artuklulardan Kutbuddin Muzaffer II. Sökmen döneminde yapıldığını iddia ederken, farklı görüşte olanlar ise, Eyyubi hükümdarlarından Melik Salih Necmeddin zamanında 1236 senesinde yapıldığı görüşünü benimsemektedirler. Ayrıca, medresede

---

²⁴⁰ İzgöer, a.g.e, 1. c, s. 134.

²⁴¹ İzgöer, a.g.e, 1. c, s. 365.

²⁴² A. Melek ve A. Demir, a.g.e, s. 148–160.

²⁴³ Şimşek, a.g.e, s. 44.

²⁴⁴ A. Melek ve A. Demir, a.g.e, s. 156–157. Ayrıca bkz: Şimşek, a.g.e, s. 40–45.

bulunan bir kitabede ise bu medresenin mimarının İsa Ebu Dirhem olduğu belirtilmiştir.²⁴⁵

Ali Paşa Medresesi, 1799–1817 yılları arasında Hadım Ali Paşa tarafından Diyarbakır’da Beylerbeyi olarak görev yaptığı zamanda inşa ettirmiştir. Bu medrese de Diyarbakır’da bulunan önemli medreselerden biridir.²⁴⁶

Latıfiye Medresesi, ne zaman inşa edildiği hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu medrese, Merkeze bağlı Sur İlçesi’nde Fatih Paşa Camii’nin kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bu medresenin XIX. Yüzyıl öncesinde Fatih Paşa camisinin Şafiiler kısmı olarak kullanılmıştır. Ancak, XIX. Yüzyılda burası Latıfiye Medresesine dönüştürülerek kullanılmıştır. Bu medrese, 2004 senesi itibariyle Kadın ve Çocuk eğitim Merkezi olarak kullanılmaya başlanmıştır.²⁴⁷

Son olarak, Sefa Camii (İpariye) Medresesi, bu medresenin yapılış tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu medrese, Sefa Camii külliyesi içerisinde bulunmakta olup, diğer bir ismi ise İpariye olarak bilinmektedir. XIX. Yüzyılda Diyarbakır’daki önemli medreseler arasında yer alan bu medresede okutulan derslerin başında beyan ilminin gelmekte olduğu verilen bilgiler arasındadır.²⁴⁸ Melek Ahmed Paşa; es-Seyyit el-Hac Abdullah Efendi (XIX. Yüzyılın ilk çeyreği),

b. Müderrisler ve Talebeler:

b.1 Müderrisler:

Diyarbakır’da bulunan medreselerde çeşitli zamanlarda görev yapmış müderrisler, Zinciriye Medresesi; 1865/1872 yılları arasında Mevlana Ahmed Muhtar b. Hacı Yusuf Ağa ile birlikte Yusuf-i Diyarbekri ve 1903 yılında ise Hasan Efendi bu medresede görev yapmıştır.²⁴⁹ Mesudiye Medresesi; Eylül 1823 senesinde Müftüzade Mustafa Efendi, Çirinzade Hasan Efendi (?), Muslihüddin Lari (?), İran asıllı Abdurrahman b. İbrahim es-Suhrani eş-Şafiii (?), Molla Çelebi (?), Molla Cami (?), Kölezade (?), Şeyh Ali Şevki Efendi (?), Hacı İbrahim (1903), Ahmed el-Halasi (?), el-Hac İbrahim Efendi (?), Muhammed Reşit b. İzzet Ağa (?), Kiğılı Süleyman Efendi (?), İbrahim Efendi (?), Molla Halil Özaydın, Muhammed Ubeydullah Şevki Efendi

²⁴⁵ A. Melek ve A. Demir, a.g.e, s. 160.

²⁴⁶ Yılmazçelik, a.g.e, s. 75.

²⁴⁷ A. Melek ve A. Demir, a.g.e, s. 156.

²⁴⁸ Yılmazçelik, a.g.e, s. 72.

²⁴⁹ Bahaeddin. Yıldız ve Kerstin. Tomenedal, a.g.e, 1. C, s. 127–128.

(1910), Şeyh Saidzade Ahmed b. Mustafa (?), Osman b. Veli (?) gibi isimler görev almıştır.²⁵⁰

Hüsreviye Medresesi; Kara Dede Kemaleddin Efendi (?), Muslihüddin Lari, Kara Taceddin Efendi, Ziyauddin Mahmud b. Yusuf Efendi ve babası Yusuf Efendi (?), Mehmed Mesud Efendi (?), Mehmet Ragıp Bey, Ömer Avni Yardım ve son olarak da Mahmud Efendi (1899/1901) gibi isimler görev yapmışlar.²⁵¹

Bunlara ek olarak, salnamelerde yaptığımız incelemelerde, yıllara göre Diyarbakır'da bulunan mekteplerde görev alan muallimlerin (Öğretmen) de isimleri yer almaktadır. Bu sebeple, biz de burada bu isimlere yer vermeyi uygun gördük. 1287 (1870/1871) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede, Diyarbakır merkezindeki Rüştüye (günümüzdeki ilköğretim okulları) Mektebinde bulunan görevli öğretmenler, Muallim-i Evvel Mahmut Hamdi Efendi, sanisi(ikinci) Ali Efendi, salisi (üçüncü) Hüseyin Efendi ve Rik'a (el yazısı) hocaları mektub-i Vilayet muavini Feyzullah Efendi gibi isimlerden oluştuğu belirtilmiştir.²⁵² 1292 (1875) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede, 1287 senesine ait bilgilerden farklı olarak, Muallim-i sani Fethullah Efendi ismi yer almaktadır.²⁵³

1293 (1876) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede, 1292 (1875) yılına ait aktarılan bilgilerden farklı olarak, Muallim-i Sani Osman ve başka bir Muallim-i Ali Efendi gibi isimler görülmektedir.²⁵⁴ 1301 (1883/1884) senesine ait salnamede yaptığımız incelemede, 1293 (1876) yılına ait verilen bilgilerden farklı olarak, Muallim-i Hat Vahid Efendi, İnas (kız) Mektebinde görev yapan muallimlerden Birinci Muallime Zübeyde Hanım, İkinci Muallime Esmâ Hanım gibi isimler yer almaktadır. Ayrıca, bu yıl içerisinde açılmış olan Rüşdiye-i Askeriye Mektebinde bulunan muallimler, Müdür Kolağası Hakkı Efendi, Resim Muallim-i Yüzbaşı Şevket Efendi, Arabi Muallimi Subhi Efendi, Hüsn-i Hatt-ı Türki Muallimi Vahid Efendi, Riyaziye (Matematik) Muallimi Mülazım-ı Evvel Hulusi Efendi ve son olarak Farisi Muallimi Hafız Necib Efendi gibi isimler bu kadroda yer almıştır.²⁵⁵

1302 (1884/1885) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede, 1301 (1883/1884) senesine ait belirtilen bilgilerden farklı olarak sadece Muallim-i Hat Şevket Bey; İnas mektebinde bir değişiklik olmadığı görülmüştür. Ancak, Rüşdiye-i

²⁵⁰ Bahaeddin. Yıldız ve Kerstin. Tomenedal, a.g.e, 1. C, s. 128–132.

²⁵¹ Bahaeddin. Yıldız ve Kerstin. Tomenedal, a.g.e, 1. C, s. 142.

²⁵² İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 189.

²⁵³ İzgöer, a.g.e, 2. c, s. 179.

²⁵⁴ İzgöer, a.g.e, 2. c, s. 330.

²⁵⁵ İzgöer, a.g.e, 3. c, s. 218.

Askeriye mektebinde, İmla-yı Türki Muallimi Mülazım-ı sani Şükrü Efendi, Dahiliye Mülazım-ı sanisi Fehmi Efendi, Mantık ve Tatbikat-ı Arabiye Hocası Abdulkadir Efendi, Dahiliye Mülazım-ı sanisi Ahmed Efendi gibi yeni isimlerin olduğu belirtilmiştir.²⁵⁶ 1318–1316 (1900/1901) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede ise Diyarbakir Mekteb-i İdadisi’nde bulunan muallimlerin hem isimleri hem de branşlarına yer verildiği görülmektedir. Bunlar, Müdür-i Mekteb Mehmet Ali Efendi, Fransızca-Hendese-Usul Defteri-Cebir-İlm-i Eşya- ve Hıfzussıhha Muallimi Mehmed Ali Efendi, Arabî Muallimi ve Ahlak Muallimi Vekili Ali Rıza Efendi, Ulum-ı Diniye Muallimi Hafız Mahmud Efendi, İkinci Kısım Türkçe ve Hesab Muallimi Osman Efendi, Birinci Kısım Türkçe ve Farsî Muallimi ve Tarih Muallimi Vekili Ali İlmî Efendi, Hüsn-ı Hat Muallimi Abdüsselam Efendi, Resim Muallimi Yüzbaşı Rıza Efendi, Ermenice Muallimi Şevki Efendi, Üçüncü Kısım Türkçe Muallimi Vekili Mustafa Efendi ve Coğrafya Muallimi Vekili Mülazım-ı Evvel Eşref Efendi gibi isimler yer almaktadır. İnas Rüştiyesinde ise muallimlerin tamamı değişmiş olup, Hat Muallimi Fethullah Efendi, Nakış Muallimesi Şefika Hanım ve Muallime-i Saniye Hadice Hanım gibi isimler bulunmaktadır. Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriye Heyet-i İdaresine bakacak olursak, Müdür Bekir Hilmi Kolağası, Dâhiliye Yüzbaşısı Mehmet Tevfik Efendi, Dahiliye Mülazımı Fethullah Efendi, Dahiliye Mülazımı Mehmed Rasim Efendi ve Dahiliye Mülazımı Mehmed Ali Efendi olmak üzere 5 personel bulunmaktadır. Heyet-i Tedrisiye (Öğretmenler) ise Arabî Muallimi Subhi Efendi, Arabî Muallimi Abdulkadir Efendi, Farsî Muallimi Hasan Fehmi Efendi, Hüsn-ı Hat Muallimi Vahid Efendi, Fransızca Muallimi Yüzbaşı Şevki Efendi, Riyazî Muallimi Mülazım-ı sani Hamdi Efendi, İzmir Paye-i Mücerredî Kavaid-i Osmani Mücerredî Abdulkadir Efendi, İmla Muallimi Abdülbaki Efendi, Coğrafya Muallimi Mülazım-ı Evvel Mehmed Eşref Efendi ve Resim Muallimi Mülazım-ı Sani Hasan Sabri Efendi gibi isimler yer almaktadır. Bunların dışındaki salnamelerde yaklaşık aynı bilgiler bulunduğu biz de burada tekrar etmemeyi uygun gördük.²⁵⁷

---

²⁵⁶ İzgöer, a.g.e, 3. c, s. 308.

²⁵⁷ İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 41.

b.2. Talebeler:

1287 (1870/1871) senesine ait olan salnamede yaptığımız incelemede, Diyarbakır vilayeti başta olmak üzere merkeze bağlı sancaklarda okuyan talebelerin sayıları şöyledir; Diyarbakır Merkezinde bulunan Rüşdiye mektebinde toplam 150 talebe bulunmakta olup, yine merkezde bulunan Protestan Rüşdiye mektebinde toplam 30 talebe olduğu belirtilmektedir. Siird sancağı Rüştiye mektebinde toplam 25, Mardin Rüşdiye mektebinde toplam 25, Siverek Rüşdiye mektebinde toplam 20 tane talebe okumakta olduğu belirtilmiştir.²⁵⁸ 1292 (1875) senesine ait olan salnamede yaptığımız incelemede, Diyarbakır Vilayeti ve vilayete bağlı 4 sancakta (Mamuretülaziz, Siird, Mardin ve Malatya) ve 15 nahiyede (Bucak) okutulan talebelerin toplam sayısı 827 olup, Diyarbakır merkezinde bulunan Rüşdiye mektebinde ise toplam 250 talebenin okutulduğu belirtilmiştir.²⁵⁹ 1293 (1876) yılına ait olan salnamede yaptığımız incelemede, Diyarbakır Vilayeti ve vilayete bağlı 4 sancak ve 15 nahiyede bulunan Rüşdiye mekteplerinde toplam 887 talebe okutulduğu belirtilmiştir. Diyarbakır merkezinde bulunan Rüşdiye mektebinde ise toplam 185 talebenin okutulduğu bilgisi yer almaktadır.²⁶⁰

1301 (1883/1884) yılına ait olan salnamede yaptığımız incelemede ise daha detaylı bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Bu bilgiler sadece Diyarbakır merkezine ait bilgiler olup. Darulmuallim, İnas (kız) ve Rüşdiye-i Askeriye mekteplerine ait bilgilerdir. Bunlar, Darulmuallim mektebinde okutulan toplam 68 talebe, İnas mektebinde okutulan toplam 62 ve Askeriye-i Rüşdiye mektebinde okutulan toplam 119 (‘i gayri Müslim) talebe olup, bunların 63’ü (4’ü gayri Müslim) birinci sınıf talebesi, 38’i (4’ü gayri Müslim) ikinci sınıf talebesi ve 18’i ise üçüncü sınıf talebeleri olduğu aktarılmıştır. Ayrıca, yine aynı salnamenin dip notunda ise vilayette otuz beş mektebin olduğu ve bu mekteplerde toplam 500 talebenin okutulduğu bilgisi de yer almaktadır. Buna ek olarak, bu mekteplerde, Türkçe, İbare Kıraatı, İmla Tahriri, İlmihal, Hüsn-ı Hattı Türkî, Sarf-ı Arabî, Gevher-i Sencide, Hesab-ı Mükemmel, Fransızca, Hüsn-i Hattı Fransevi, Resim, Nahv-i Arabi, Gülistan, Coğrafya-yı

---

²⁵⁸ İzgöer, a.g.e, 1. c, s. 130.

²⁵⁹ İzgöer, a.g.e, 2. c, s. 179–180.

²⁶⁰ İzgöer, a.g.e, 2. c, s. 330–331.

Muhtasar ve Mükemmel, Kava'id-i Osmaniye, Usul Defteri, Mantık ve Tatbikat-ı Arabiyye ve de Hendese gibi dersler okutulduğu verilen bilgiler arasındadır.²⁶¹

1302 (1884/1885) yılına ait salnamede, bir önceki yıla ait salnamede aktarılan bilgilerden farklı olarak, İnas mektebindeki talebe sayısında bir artış olduğu görülmüş olup, bu sayı 55 olarak ifade edilmiştir. Ayrıca, Rüşdiye-i Askeriye Mektebinde de yine artış olduğu belirtilmiş olup, bu sayı; birinci sınıf 50, ikinci sınıf 67, üçüncü sınıf 27, dördüncü sınıf 11 ve toplamda 155 (gayri Müslim belirtilmemiş) talebenin okutulduğu ifade edilmiştir. Buna ek olarak, bir önceki yıldan farklı bir şekilde okutulan dersler sınıflandırılmış olarak verilmiştir. Birinci sınıfta okutulan dersler; İlmihal, İmla-yı Türkî, Esmâ-i Türkiye, Hikayat-ı Müntehabe, Hüsn-ı Hattı Türkî olarak belirtilmiştir. İkinci sınıf dersleri; Sarf-ı Arabî, Kava'id'i Fârisi, İlmi Hesab, Fransızca, İmla-yı Türkî, Hüsn-i Hattı Türkî, Hüsn-i Hattı Fransevi ve Resmi Hattı olarak ifade edilmiştir. Üçüncü sene dersleri; Nahv-ı Arabî, İlm-i Hesab, Muhtasar Coğrafya, Gülistan, Fransızca, İmla-yı Türkî, Hüsn-i Hattı Fransevi, Hüsn-i Hattı Türkî ve Resmi Adi derslerinin verildiği ifade edilmiştir.²⁶²

1308 (1890/1891) senesine ait olan salnamede yaptığımız incelemede, bir önce yıldan farklı olarak, Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriye'de, birinci sınıfta 25, ikinci sınıfta 51, üçüncü sınıfta 40 (3'ü gayri Müslim), dördüncü sınıfta 30(1 gayri Müslim) olmak üzere toplam 146 talebenin okuduğu belirtilmiştir. Buna ek olarak, bu mektebde Türkçe İbare Kıraatı, İmla Tahriiri, İlmihal, Hüsn-i Hattı Türkî, Sarf-ı Arabi, Gevher-i Sencide, Hesab-ı Mükemmel, Fransızca, Resim, Nahv-ı Arabi, Gülistan, Muhtasar ve Mükemmel Coğrafya, Kava'id-i Osmaniye, Usul-i Defteri, Mantık ve Tatbikat-ı Arabiye, Tarih-i İslam ve Hendese derslerinin verildiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, Mekteb-i Rüşdiye-i Mülkiye'de birinci sınıfta 9, ikinci sınıfta 11 ve üçüncü sınıfta ise 21 olmak üzere toplam 56 talebenin okuduğu ifade edilmiştir. Son olarak, Mekteb-i İbtidaiye'de birinci sınıfta 101, ikinci sınıfta 16 ve üçüncü sınıfta 18 olmak üzere toplam 135 talebenin okuduğu bilgisi yer almaktadır.²⁶³

1312 (1894/1895) senesine ait olan salnamede yaptığımız incelemede, Diyarbakır merkezinde bulunan Diyarbekir İdadi-i Mülki Mektebinde, gece 35, gündüz 100 olmak üzere toplam 135 talebenin okuduğu ifade edilmiştir. Darülmualim

²⁶¹ İzgöer, a.g.e, 3. c, s. 218.

²⁶² İzgöer, a.g.e, 3. c, s. 308.

²⁶³ İzgöer, a.g.e, 4. c, s. 36-37.

mektebinde 17 talebenin okuduğu belirtilmiştir. Ayrıca, İnas mektebinde ise toplam 95 talebenin okuduğu bilgisi yer almaktadır. Son olarak, Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriye’de birinci sınıf 52, ikinci sınıf 82, üçüncü sınıf 46 ve dördüncü sınıf 26 olmak üzere toplam 206 talebenin okuduğu bilgisi aktarılmıştır.²⁶⁴ 1316 (1801/1802) senesine ait olan salnamede yaptığımız incelemede, Diyarbakır’da bulunan Diyarbakır İdadi Mülki Mektebinde toplam 53 talebe okuduğu belirtilmiştir. İnas Rüşdiyesinde 121 talebe olduğu ifade edilmiştir. Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriyede ise birinci sınıf 75, ikinci sınıf 170, üçüncü sınıf 65 ve dördüncü sınıf 31 olmak üzere toplam 372 talebenin bulunduğu belirtilmiştir.²⁶⁵

1315–1317 (1899/1900) yıllarına ait olan salnamede yaptığımız incelemede, Diyarbakır merkezinde bulunan Diyarbakır İdadi Mülki Mektebinde toplam 80 talebe ve İnas mektebinde toplam 153 talebenin okumuş olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, Mekteb-i Askeriye-i Rüşdiyede birinci sınıf 56, ikinci sınıf 60, üçüncü sınıf 59 ve dördüncü sınıf 48 olmak üzere 223 talebenin okutulduğu belirtilmiştir.²⁶⁶ 1316–1318 (1900/1901) yılına ait olan salnamede yaptığımız incelemede, Diyarbakır merkezinde bulunan Diyarbakır Mekteb-i İdadisinde 61 ve İnas Rüşdiyesinde ise toplam 381 talebenin kayıtlı olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriyede ise birinci sınıfta 60, ikinci sınıfta 56, üçüncü sınıfta 56 ve dördüncü sınıfta 59 olmak üzere toplam 223 talebenin kayıtlı olduğu verilen bilgiler arasındadır.²⁶⁷

1317–1319 (1901/1902) yılına ait olan salnamede yaptığımız incelemede, Diyarbakır merkezinde bulunan Diyarbakır Mekteb-i İdadisinde 57 ve İnas Mektebinde ise 157 talebenin bulunduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, Mekteb-i Rüşdi-i Askeriyede de ibtidai birinci sınıfta 21 ve ibtidai ikinci sınıfta 34 olmakla birlikte diğer birinci sınıfta 43, ikinci sınıfta 43 ve üçüncü sınıfta ise 34 olmak üzere toplam 173 talebenin bulunduğu belirtilmiştir.²⁶⁸ 1319–1321 (1903/1904) yıllarına ait olan salnamede yaptığımız incelemede, yine Diyarbakır merkezinde bulunan Diyarbakır İdadi Mülki mektebinde 48 talebe, İnas Rüşdiyesinde 142 talebe ve Hadim-i Terakki Mektebi İbtidaisinde ise toplam 60 talebenin bulunduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriyede ibtidai ikinci sınıf 34 ve diğer birinci sınıf 37, ikinci

---

²⁶⁴ İzgöer, a.g.e, 4. c, s. 117–123.

²⁶⁵ İzgöer, a.g.e, 4. c, s. 223–228.

²⁶⁶ İzgöer, a.g.e, 4. c, s. 315–320.

²⁶⁷ İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 36–41.

²⁶⁸ İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 129–134.

sınıf 35, üçüncü sınıf 29 ve dördüncü sınıf 26 olmak üzere toplam 161 talebenin bulunduğu belirtilmiştir.²⁶⁹

Son olarak, 1321–1323 (1905) yıllarına ait salnamede yaptığımız incelemede, diğer yıllara ait salnamelere ek olarak bu salnamede Diyarbakır merkezinde birden fazla mektebin kurulduğu ve bu mekteplerde yine diğer yıllara oranla daha fazla talebenin okuduğu bilgileri yer almaktadır. Bunlar, Diyarbakır İdadi Mülkiyesinde toplam 90, Hamidiye Mekteb-i Sanayide toplam 38, Darülmualimde 9, İnas Rüşdiyesinde 160, Hadim-i Terakki Hamidi Mekteb-i İbtidaiyesinde 150, Şule-i Terakki Hamidi Mekteb-i İbtidaiyesinde 38, Feyz-i Terakki Hamidi Mekteb-i İbtidaisinde 45, Burhan-ı Terakki Hamidi Mekteb-i İbtidaisinde 43, Nümune-i Terakki Hamidi Mekteb-i İbtidaisinde 33 ve Darü'l-İrfan-ı Hamidi İnas Mekteb-i İbtidaisinde ise toplam 37 olmak üzere 643 talebenin okuduğu bilgileri varilen bilgiler arasındadır. Ayrıca, Mekteb-i Rüşdi-i Askeriyesinde birinci sınıfta 80, ikinci sınıfta 30, üçüncü sınıfta 51 ve dördüncü sınıfta 30 olmak üzere toplam 155 talebenin okuduğu belirtilmiştir.²⁷⁰

c. Medreselerde okutulan dersler:

Yaptığımız incelemeler neticesinde medreselerde okutulan dersler, genel itibarıyla akli ve nakli yani dini ve fenni ilimler olmak üzere iki farklı eğitim uygulandığı belirtilmektedir. Bunlar, Cüz'iyat denilen hesap, hendese, hey'et ve hikmet dersleri; alet ilimleri olarak kabul edilen belagat (meanî, bedî ve beyan), mantık, kelam, Arap sarf ve nahvi, dil ve edebiyat dersleri; ulum-ı âliye denilen tefsir, hadis ve fıkıh derslerinden ibaret olduğu ifade edilmektedir. Medreselerdeki derslerde belli kitaplar takip edilirdi. Bu kitapların büyük çoğunluğu Arapça kitaplardan oluşmakta olup, eğitim dili Türkçe ve eğitim metodu mukayeseli bir tarzda olduğu ifade edilmiştir.²⁷¹ Ayrıca, mekteplerde okutulan derslere bakacak olursak, bu dersler genellikle Türkçe, İbare Kıraatı, İmla Tahriri, İlmihal, Hüsn-ı Hattı Türkî, Sarf-ı Arabî, Gevher-i Sencide, Hesab-ı Mükemmel, Fransızca, Hüsn-i Hattı Fransevi, Resim, Nahv-i Arabî, Gülistan, Coğrafya-yı Muhtasar ve Mükemmel, Kava'id-i Osmaniye, Usul Defteri, Mantık ve Tatbikat-ı Arabiyye ve de Hendese medreselerde Arapça,

²⁶⁹ İzgöer, a.g.e, 4. c, s. 242–247.

²⁷⁰ İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 348–354.

²⁷¹ TDVİA, a.g.e, 28.c, s. 328.

Temel Dini Bilgiler, Tarih, Fransızca, Farsça, Coğrafya, Osmanlıca, Hat dersi, Resim, Hesap ve Hendese (Matematik ve Geometri) gibi derslerden oluşmaktadır.²⁷²

ç. Mektepler:

1317–1319 (1901/1902) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede, Maarif idaresinin kayıtlarında Diyarbakır’da bulunan mekteplerle ilgili detaylı bilgiler verilmiş olduğundan biz bu bilgileri aktarmayı uygun gördük. Diyarbakır vilayetinde Mekteplerin idaresi ile ilgili bir heyet oluşturulmuş olup, bu heyetin ismi Maarif idaresidir. Bu idare heyeti, mekteplerin eğitim sistemi, muallim atamaları, derslerin belirlenmesi, mekteb inşası ve mekteplerle ilgili sair işlerden sorumlu resmi bir idari kurumdur. Diyarbakır merkezine bağlı 343 mektep bulunmakla birlikte bunların ikisi idadi, biri darülmualim, bir inas(kız) rüştiyesi, 10 Rüştiye Mektebi, 230 tane mektebi ibtidadiye bulunmaktadır. Ayrıca, bu mekteplerde okuyan Müslüman talebelrin toplam sayısının 5771 olduğu belirtilmiş olup, gayri Müslimlerle ilgili herhangi bir sayı belirtilmemiştir. Buna ek olarak, diğer milletlere ait birçok mektebin bulunduğu ve bunlarla birlikte toplam mektep sayısının 427 ve de toplam talebe sayısı ise 10.193 kişi olarak belirtilmiştir. Maarif idaresi bu mekteplerin inşası için 264.510 kuruş harcamışlardır.²⁷³ Ayrıca yine merkezde askeri rüştiye ve Süryani Mektebi, Ermeni Mektebi, Keldani Mektebi diye bilinen gayri Müslim mektepleri de bulunmaktadır.²⁷⁴

B. Kültür Kurumları

a. Kütüphaneler:

1301 (1883/1884) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede, Diyarbakır Vilayetinin merkezinde 7 adet kütüphane bulunduğu belirtilmiştir.²⁷⁵ 1312(1894/1895) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede, kütüphaneler; Sarı Abdurrahman paşa kütüphanesi, Hamdizade Ömer Efendi kütüphanesi, Ragıbiye Kütüphanesi, Mekteb-i İdadi Kütüphanesi, Mardin Cami-i Kebir Kütüphanesi gibi isimlerden oluştuğu belirtilmiştir. Bu kütüphanelerin bir kısmında bulunan eserler şu şekilde aktarılmıştır:

---

²⁷² İzgöer, a.g.e, 4. c, s. 36–37.

²⁷³ İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 189.

²⁷⁴ İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 242.

²⁷⁵ İzgöer, a.g.e, 3. c, s. 222.

1.923 adet basılmamış eser ve 439 adet de basılmış eser olmakla birlikte toplamda 2.367 eser yer almaktadır. Bu bilgiler aşağıdaki şemada gösterildiği şekildedir.²⁷⁶

Dahil-i Vilayette Mevcut Umumi Kütüphaneler				
Kütüphanenin Kurucusu ve Yeri	Kuruluş Tarihi	Kitapların Toplamı		Genel Toplam
		Yayınlanmamış Eserler	Yayınlanmış Eserler	
Trabzon Vali-i Esbakı Sarı Abdurrahman Paşa Merhum Diyarbakir'de Kain Cami-i Kebir'in cihet-i Garbiyesindeki Dairei Mahsusa	1178	507	57	564
el-Merhum Ömer Efendi el-Amidieş-Şehir bi-Camidi Cami-i Şerif-i Mezkurun cihet-i şarkiyesindeki dairei mahsusa	1200	1042	206	1248
el-Hac Ragıp Bey Merhum Müessisi Kütüphanenin bina-kerdesi olan Ragıbiye Medresesi Dahilinde	1249	335	9	344
Resmi Diyarbakir Mekteb-i İdad-i Mülkisi Dahilinde meçhul	1311		167	167
Mardin'de Kain Cami-i Kebir dahilinde	?	39		39

b. Basın yayın kuruluşları:

1293 (1876) ve 1294 (1877) yıllarına ait olan salnamelerde yaptığımız incelemelerde, Diyarbakır Vilayet merkezinde bulunan gazetelerle ilgili detaylı bilgiler aktarılmıştır. Bu gazeteler: Ruzname-i Vekayi-i Mısıriye, Rumeli, Tuna, Hüdavendigar, Envar-ı Şarkiyeye, Fırat, Yanya, Kastamonu, Trablusgarb, Konya, Diyarbakir, Kocasinan, Zaman, El-cenne, El-cinan, Edirne, Suriye, Aydın, Hadikatü'l Ahbar, Seyhan, Zevra, Ankara, Girid, Selanik, Trabzon, Bosna, Karasinan(Kocasinan), Ayine, el-Fünun ve İntibah olmak üzere toplam 32 adet gazete bulunmaktadır ve bu gazeteler haftanın belirli günlerinde yayınlanmıştır. Bu bilgiler aşağıdaki şemada gösterildiği şekildedir.²⁷⁷

²⁷⁶ İzgöer, a.g.e, 4. c, s. 165.

²⁷⁷ İzgöer, a.g.e, 2. c, s. 341.

Vilayette Tab' ve Neşrolunan Gazetelerin Esami ve Yevm-i Hurüc ve Ücret Senevilerini Mübeyyin Cedveldir							
Esami-i Vilayet	Neşrolun Günler	Gazetelerin İsmi	Bir Seneliği	Esami-i Vilayet	Neşrolun Günler	Gazetelerin İsmi	Bir Seneliği
Mısır	Salı	Rüzname-i Vekayi-i Mısiriyye	85	Edirne	Salı	Edirne	60
Manastır	Çarşamba	Rumeli	60	Şam	Çarşamba	Suriye	75
Ruscuk	Çarşamba ve Pazar	Tuna	70	İzmir	Çarşamba ve Cumartesi	Aydın	100
Bursa	Çarşamba ve Cumartesi	Hüdavendigâr	100	Cebel-i Lübnan	Perşembe	Hadikatü'l Ahbar	100
Erzurum	Perşembe	Envar-ı Şarkiye	65	Adana	Cumartesi	Seyhan	100
Haleb	Cumartesi	Fırat	80	Bağdad	Cumartesi ve Salı	Zevra	100
Yanya	Çarşamba	Yanya	60	Ankara	Çarşamba	Ankara	40
Kastamonu	Çarşamba	Kastamonu	50	Girid	Çarşamba	Girid	60
Trablusgarb	Perşembe	Trablusgarb	50	Selanik	Perşembe	Selanik	60
Konya	Perşembe	Konya	60	Trabzon	Perşembe	Trabzon	48
Diyarbakir	Perşembe	Diyarbakir	70	Bosna	Pazartesi	Bosna	60
Gayri Resmi Gazeteler							
				İzmir	Perşembe	Karasinan	40
Selanik	Pazartesi	Zaman	60	Selanik	Pazar	Ayine	25
Beyrut	Salı ve Cuma	el-Cenne	70	Beyrut	Perşembe	El-Fünun	50
Beyrut	Onbeş Günde bir	el-Cinan	100	İzmir	Cumartesi ve Çarşamba	İntibah	100
Not: bu gazetelere abone olmak için Dersaadetçe merkez-i idareleri olan Merhum Reşid Paşa Türbe-i Şerefesi karşısında Kıraathane-i Osmanî Müdürü Rakım Efendi'ye müracaat edildiği takdirde senetleri mahallerine celb(götürmek) ve teslim kılınır.							

IX. BÖLÜM: HABERLEŞME VE ULAŞIM

A. Haberleşme İdaresi:

Haberleşme İdaresi ile ilgili salnameler üzerinde yaptığımız incelemelerde, salnamelerin genelinde bu kurumla ilgili bilgiler aktarılmıştır. Bu kurumun yapısı genel itibarıyla Telgraf idaresi Müfettişi, Türkçe Muharebe Memurları ve Fransızca Muharebe Memurları veya Muhaberat-ı Ecnebiye (Yabancı) Memurları olarak belirtilmiştir. Salnamelerin genelinde yaptığımız incelemeler neticesinde bu kurumun yapısında herhangi bir değişiklik olmadığı görülmüştür. Ancak, kurumda çalışan memurların sayısının ve çalışan memurların isimlerinin yıldan yıla değiştiğini müşahade ettik. Üzerinde çalışma yaptığımız salnamelerin 20 farklı salnameden oluşmasından ötürü bu bilgilerin tamamını burada paylaşamadığımız için, biz de burada bu kurumla ilgili bilgilerin en detaylı bir şekilde belirtilmiş olan 1287 (1870/1871) ve 1321–1323 (1905) yıllarına ait salnamelerdeki bilgileri aktarmaya çalışacağız. Öncelikle, 1287 (1870/1871) senesine ait bilgiler şu şekildedir: Dahil-i Vilayette Bulunan Telgraf Memurları; Telgraf Müfettişi Mösyö Antonaviç ve Türkçe ve de Fransızca Muharebe memurları ile ilgili bilgiler ise aşağıda alt başlıklar halinde belirtilmiştir.

Türkçe Muharebe Memurları: Diyarbekir Telgraf Müdürü Şevket Efendi Salise, Sermemur Mehmed Şükrü Efendi, Sermemur Avni Efendi, Memur-ı Sani Nüzhet Efendi, Memur-ı Sani Hilmi Efendi, Memur-ı Sani Rifat Efendi, Memur-ı Sani Ahmed Hazım Efendi, Memur-ı Sani Mihri Efendi, Memur-ı Salis Mehmed Şükrü Efendi ve Memur-ı Salis Rüşdü Efendi gibi isimlerden oluştuğu belirtilmektedir.²⁷⁸

Fransızca Muharebe Memurları: Şefditasyon Mösyö Antonyadis, Mösyö Çolidi, Mösyö Kirkoryan ve Mösyö Diresonyan gibi isimlerden oluştuğu belirtilmiştir.²⁷⁹ 1321–1323 (1905) yılına ait bilgiler ise Telgraf ve Posta İdaresi başlığı altında Diyarbekir ve Mamuretülaziz vilayetleri Telgraf ve Posta Baş Müdürü Sami Efendi Mütamayız. Diyarbakır Ciheti Müfettiş Muavini Hacı Nuri Efendi Salise. Türkçe Ve Fransızca Muharebe Memurları ile ilgili bilgiler aşağıda alt başlıklar halinde belirtilmiştir.²⁸⁰

²⁷⁸ İzgöer, a.g.e, 1. c, s. 127–128.

²⁷⁹ İzgöer, a.g.e, 1. c, s. 128.

²⁸⁰ İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 351.

Türkçe Muharebe Memurları: Diyarbekir Telgraf ve Posta Merkez Müdürü Hacı Hilmi Efendi Saniye. Başmüdüriyet Serkatibi Talat Efendi. Başmüdüriyet Mukayyidi Şefik Efendi. Başmüdüriyet Muhasebe Kâtibi David Efendi. Muharebe Sermemuru İlhami Efendi, Muharebe Sermemuru Vehhab Efendi. Muharebe Memuru Zihni Efendi, Muharebe Memuru Fuad Efendi, Muharebe Memuru Ali Yelver Efendi Muharebe Memuru Sami Efendi, Muharebe Memuru Midhat Efendi. Muharebe Sermemuru Tahir Efendi, Muharebe Memuru Raif Efendi, Muharebe Memuru Şükrü Efendi, Muharebe Memuru Sırrı Efendi, Muharebe Memuru Vasfi Efendi, Muharebe Memuru Esad Efendi, Muharebe Memuru Abdi Efendi ve son olarak Muharebe Memuru Esad Efendi gibi isimlerden oluştuğu bilgileri belirtilmiştir.²⁸¹

Fransızca (Ecnebiye) Muharebe Memurları: Muharebat-ı Ecnebiye Şefditasyonnu Amasyan Efendi, Muharebat-ı Ecnebiye Sermemuru Stepan Efendi ve Aram Efendi. Muharebat-ı Ecnebiye Memuru Abdulkadir Efendi, Muharebat-ı Ecnebiye Memuru Mikdat Efendi, Muharebat-ı Ecnebiye Memuru Rafet Efendi, Muharebat-ı Ecnebiye Memuru Yasef Efendi, Muharebat-ı Ecnebiye Memuru Fehmi Efendi, Muharebat-ı Ecnebiye Memuru Zeki Efendi, Muharebat-ı Ecnebiye Memuru Raif Efendi, Muharebat-ı Ecnebiye Memuru Nazım Efendi, Muharebat-ı Ecnebiye Memuru Aşud Efendi. Ayrıca, Diyarbekir Posta Müdürü Hacı Abdullah Efendi Saniye ve Mukayyidi Abdullah efendi gibi isimler belirtilmiştir.²⁸²

B. Posta Telgraf ve Tarifeler

a. Telgraf Ücret Tarifesi:

Telgraf Ücret Tarifesiyle ilgili salnameler üzerinde yaptığımız incelemelerde, salnamelerin tamamında aynı bilgiler tekrar edildiğinden biz de burada 1286 (1869/1870) yılına ait salnamedeki bilgileri aktarmayı uygun gördük. Bu bilgiler aşağıda belirtildiği gibidir.

---

²⁸¹ İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 351–352.

²⁸² İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 352.

Ücret	Kelime	Diyarbakır
10	20	Dâhilde bulunan merkezlere ale'l-umum
40	20	Aydın Vilayetiyle Mulhakatına
15	20	Halep Vilayetiyle Mulhakatına
50	20	Edirne Vilayetiyle Mulhakatına
30	20	Ankara Vilayetiyle Mulhakatına
40	20	Cezayir-i Bahr-ı Sefid Vilayetiyle Mulhakatına
15	20	Bağdat Vilayetiyle Mulhakatına
70	20	Bosna Vilayetiyle Mulhakatına
30	20	Kastamonu Vilayetiyle Mulhakatına
45	20	İstanbul ve Mulhakatına
60	20	Tuna Vilayetiyle Mulhakatına
15	20	Erzurum Vilayetiyle Mulhakatına
40	20	Hüdavendigâr Vilayetiyle Mulhakatına
70	20	Yanya Vilayetiyle Mulhakatına
30	20	Konya Vilayetiyle Mulhakatına
60	20	Selanik Vilayetiyle Mulhakatına
70	20	İşkodra Vilayetiyle Mulhakatına
15	20	Sivas Vilayetiyle Mulhakatına
30	20	Suriye Vilayetiyle Mulhakatına
30	20	Trabzon Vilayetiyle Mulhakatına

Ayrıca, yukarıda ifade edilen ücretler sadece yirmi kelimelik tarifeler olup, bunun haricinde fazladan her 10 kelimeye yukarıda belirtilmiş olan ücretlerin yarısı kadar zam uygulanmakta olduğu verilen bilgiler arasındadır.²⁸³

b. Posta Ücret Tarifesi:

Posta Ücret Tarifesiyle ilgili salnamelerde yaptığımız incelemede yine genel olarak aynı bilgiler tekrar edildiğinden biz de burada 1290 (1873/1874) senesine ait salnamedeki bilgileri aktarmayı uygun bulduk. Diyarbakır şehir merkezindeki posta işleri posta ve telgraf idaresi tarafından yürütülmüştür. Posta tarifesi şöyledir: 1 gr. değerindeki bir postaya 3 dirhem ve 3 dirhemi de ondalık hesaplama yoluyla her 100 km. mesafeye 10 gr. bir posta için 60 para alınmıştır. 100 km. aşan bir postadan ise 6 kuruş ekstra alınmıştır. 10 gramdan fazla gelen postaya her 5 gramı için ayrıca ücret alınmıştır. Postanenin bulunduğu yerlere gönderilen postadan iki kat fazla bir ücret tarifesi uygulanmış olup posta ulaşımının olduğu yerlere emanet, eşya ve mektup gönderilmiştir. Ancak posta ulaşımının bulunmadığı yerlere ise sadece mektup gönderilmiştir. Posta aracılığıyla

²⁸³ İzgöer, a.g.e, 1. c, s. 73.

gönderilen gazetelere farklı bir ücret tarifesi uygulanmıştır. Gazetelerden her on altı gram olanların 5 ile 30 grama kadar olanlardan 10 para ve daha fazla gramajı olanlardan ise 20 para alınmıştır. Ayrıca toplu (risale) şeklinde olanlardan ise her 83 gramı için 20 para alınmıştır. Bunlara ek olarak, İstanbul'dan gönderilen postalardan da yukarıda belirtilen tarifelerin yarısı alınmıştır. Buna ek olarak, İstanbul'dan gelen emirlerin, defterlerin ve sair senetlerin yüz otuz bir grama kadar olan on gramlık normal bir mektubun ücreti ve yüz otuz bir gramı aşması durumunda saatte iki yüz elli gramlık bir postaya 2 para alınmıştır. İki yüz elli bir'den beş yüz'e kadar dört para alınmıştır. Beş yüz bir'den yedi yüz elli grama kadar altı ve yedi yüz elli bir'den bir kilograma kadar sekiz para alındığı ifade edilmiştir.²⁸⁴ Ayrıca, mektuplarda kullanılan pullarla ilgili bazı bilgilerde bulunmaktadır. Bunlar Mor, Yeşil, Sarı, Turuncu, Mavi ve Kırmızı renklerden oluşmaktadır. Bunların ücretleri ise şöyledir: Mor 10 para, Yeşil 20 para, Sarı 1 kuruş, Turuncu 2 kuruş, Mavi 5 kuruş ve Kırmızı 20 kuruş şeklinde belirtilmiştir.²⁸⁵

Emanet Tarifesine bakacak olursak, Altın emanetinin her bin kuruşu için saatte üç para, sim (gümüş) Mecidiye (20 kuruş değerindeki para) her bin kuruşu için saatte altı para ve meteliğin her bin kuruşu için posta parası olarak on iki para olduğu belirtilmiştir. Posta aracılığıyla altın ve gümüş madeni paraları, mücevherat ve sair kıymetli eşyaların nakli sırasında kıymetleri ölçüsünde her bin kuruş için altışar para sigorta amacıyla alınmıştır. Ayrıca, bakır madeni paralarının da posta emaneti alındığı verilen bilgiler arasındadır.²⁸⁶

Son olarak numune tarifesine bakacak olursak, yukarıdaki usule uygun olarak kıymetli eşyadan kıymeti ölçüsünde her bin kuruş için iki para ücret alınmıştır. Fakat kıymetsiz eşyalar içinse dirhem hesabı dirhem-i a'şariye uygulandığından her saatte bir gramdan iki yüz elli grama kadar olan eşyadan iki para, iki yüz elli bir'den beş yüz grama kadar olan eşyadan dört, beş yüz birden yedi yüz elli bir grama kadar ağırlıktaki eşyadan altı ve yedi yüz elli birden bir kilograma kadar olan eşyadan sekiz para alındığı ifade edilmiştir. Buna ek olarak, postaya verilen

---

²⁸⁴ İzgöer, a.g.e, 1. c, s. 363.

²⁸⁵ İzgöer, a.g.e, 1. c, s. 361.

²⁸⁶ İzgöer, a.g.e, 1. c, s. 363.

eşyanın belirtilen gramdan fazla çıkması durumunda uygulanan ücretin iki kat fazlası alındığı belirtilmiştir.²⁸⁷

C. ULAŞIM:

19. Yüzyılda yapılan yeni yollar ve yolların tamir edilmesi gerek ulaşımda gerekse ticarete bölgenin kalkınmasına vesile oldu. Buradan hareketle 19 yüzyılda yapılan yollarla ilgili bilgileri aktarmaya çalışacağız. Diyarbakır şehir merkezi ve çevresinde H. 1313(M. 1895) yılının bahar aylarında yeni yol inşaatı ve bozuk yolların tamiri olmak üzere toplam 44.670 m. uzunluğunda yol çalışmaları yapılmıştır. Şehir merkezine bağlı Bitlis'in askeri güzergâhı ile vilayet merkezi ve Silvan yolunda 15.000 metrenin 13.392 metresi şose yol iken onarılmış olup Halep, Siverek, merkeze bağlı Samsun caddesi ve Maden yolu düzeltilerek 29.670 metreden 13.840 metresi şose yol iken onarılmıştır. Buna ek olarak 15.800 metrelik yeni yol yapımı da gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, biri üç diğeri iki yeni köprü ve dört kasis ile 2840 metre yeni duvar ile 15 köprü ve 8 kasisli duvarın tamirata yapılmıştır. Son olarak bu inşaat çalışmaları için toplam 24.167 işçi olmak üzere toplam 140.477 paralık bir harcama yapılmıştır.²⁸⁸

H. 1314 (M. 1896) yılı ilkbaharında yapılan yol tamirat çalışmalarının toplamı 33.315 m. Uzunluğunda olup, 10.075 metresi şose ile 300 m³ duvar tamir olunmuştur. Bitlis askeri güzergâhında 23.240 yeni ve şose yol, 6 menfezle birlikte Halep'te 550 m³ duvar yapılmıştır, bozuk yollar tamir edilmiş ve yeni yollar yapılmıştır. Bununla birlikte, bu yol yapım ve tamir işlerinde toplamda 19.140 kişi çalışmış olup, aldıkları yevmiyelerin toplamı ise 150.400 para olmuştur.²⁸⁹ 1316–1317 (1900/19001) yılına ait salnamede yaptığımız incelemede, 1314 (1896) senesine ait aktarılan bilgilere ek olarak, bu yılın ilkbahar ve sonbahar dönemleri arasında yapılan yol yapım çalışmalarının toplamı 40.455 metre uzunluğunda olduğu ifade edilmiştir. Bitlis'in askeri güzergâhında ve vilayete ait Silvan yolunda inşa edilen 13.348 metrenin 11.740 metresi köprüsüz şose yol ve bu yolun 1608 metresi de tozlu topraklı yolların düzeltilmesi olmuştur. Halep Caddesi'nde bulunan Siverek yoluyla Samsun Caddesi ve Maden yolunun toplam 27.107 metre uzunluğundaki yolları tamir edilmiştir. 3 metre uzunluğunda olan bir adet sağlam

---

²⁸⁷ İzgöer, a.g.e, 1. c, s. 363.

²⁸⁸ İzgöer, a.g.e, 4. c, s. 281.

²⁸⁹ İzgöer, a.g.e, 4. c, s. 281.

yeni köprü ve 70 cm genişliğinde bir adet menfez yapılmıştır. Haleb yolunda iki gözlü bir adet sağlam köprü ile 75 cm açıklığında 4 adet kapaklı menfez ile birlikte 796 m³ kuru duvar inşası yapılmıştır. Musul Caddesi'nde de 3 adet sağlam köprü tamiri ile Maden yolunda 17 adet köprü ve 15.500 m³ kuru duvar tamir edilmiştir. Son olarak, Bu çalışmalar için 26.384 cezalı ve 4.422 cezasız işçi çalıştırılmıştır.²⁹⁰

H. 1315 (M. 1897) senesi ilk ve sonbahar dönemleri arasında yapılan tamiratlar, Haleb Caddesi'nde 3917 metre şose yol tamirata, Bitlis Caddesi'nde 2055 metre şose yol tamirata ve 2300 metre toprak yol düzeltme çalışması, Musul'da 361 metre şose yol tamiri ve 3 adet yeni kasis yapılmıştır. Son olarak Maden'de ise, 12.550 metre yol düzenleme çalışması, 612 m³ çukur ve 600 m³ çukur doldurma çalışması, 635 metre şose, 350 metre hendek, 5285 metre kuru duvar, bir kapaklı menfez, 3muvakkat ahşap köprü tamiri ve 18 adet kasis yapılmıştır. Bu işlerde toplam 9080 cezalı işçi ve 323 cezasız işçi çalıştırılmıştır.²⁹¹

H. 1316 (M. 1898) yılı ilkbahar ve sonbahar arasında Mardin, Maden, Silvan ve Siverek yollarında toplamda 486 metre yeni şose yol yapımı, 2306 metre uzunluğunda şose yol tamirata ve 1841 metre uzunluğunda yol düzenlemesi yapılmıştır. Ayrıca, 16.260 metre hendek yapımı, 1032 m³ çukur, 3467 metre uzunluğundaki yolun düzenlemesi yapılmış olduğu gibi, 3 adet yeni köprü yapımı ve 15 adet köprü tamiri yapılmıştır. Son olarak, 3 yeni menfez yapımı ve 45 menfez tamiriyle 16 kasis tamir edilmiştir.²⁹²

Sonuç olarak, 1317–1319 (1901/1902), 1319–1321 (1903/1904) ve 1321–1323 (1905) yıllarına ait salnamelerde yaptığımız incelemelerde, yukarıda ifade edildiği gibi Diyarbekir Vilayeti ve Diyarbekir'e bağlı çevre vilayetlerde yeni yol çalışmaları, yeni köprüler ve sair yol ve köprü tamiratlarının yapıldığı belirtilmiştir. Bu çalışmaların yapılmasının amacı Diyarbekir Vilayeti başta olmak üzere Diyarbekir'e bağlı diğer vilayetlerin ticaretini canlandırmak ve de vilayetler arası ulaşımda kolaylık sağlamak olmuştur.²⁹³

---

²⁹⁰ İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 99.

²⁹¹ İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 99.

²⁹² İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 99.

²⁹³ İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 99.187.294.401.

SONUÇ:

Tezimizde ana kaynak olarak 1869-1905 dönemine ait Diyarbakır salnamelerini kullandık. Bu salnameler Diyarbakır sancağı hakkında çok zengin bilgiler içermektedir. Bu bilgiler 1869-1905 yıllarına ait şehrin tarihi, idari ve sosyo-ekonomik gelişmelerini kapsamakta olup, bu salnameler primary source(ilk elden kaynak) olma özelliğiyle doğru ve güvenilir bilgiler ihtiva etmektedir. Bu sebepten ötürü tezimiz güvenilir bilgilere dayanmaktadır.

Şehrin ismi hakkında farklı kaynaklarda farklı isimler verilmektedir. Bu isimler şunlardır; Amid, Amidi, Amido, Kara Amid, Amidüs Sevda, Constantin, Dar-ı Bakire, Diyarbekir ve Cumhuriyet ile birlikte bu isim günümüzde de kullanılmakta olan Diyarbakır olarak değiştirilmiştir.

Diyarbakır, ılıman bir iklime, geniş ve verimli topraklara ve de dağların barındırdığı envai çeşit madenlere sahiptir. Şehir, bölgenin merkezi, iskâna açık ve çevresinin surlarla çevrili olmasından ötürü geçmiş dönemlerden günümüze dek birçok kavmin hakimiyeti altına girmiştir. Bu nedenle Diyarbakır, çok zengin bir kültürel ve tarihi mirasa sahip olmuştur. Bu da gösteriyor ki Diyarbakır, tarihe tanıklık eden ve tozlu raflar arasında araştırılmayı bekleyen tarihi bir değerdir.

19. yüzyıl Diyarbakır tarihine baktığımızda Diyarbakır, pek de huzurlu bir süreç yaşamamıştır. Bu dönemde yaşanan veba ve kolera gibi salgın hastalıklar, kışların çok soğuk ve yazların çok sıcak geçmesinden ötürü oluşan kıtlıklar, aşiretlerin taşkınlıkları ve bazı idarecilerin baskı, zulüm ve yolsuzlukları ve de 1895 senesinde yaşanan Ermeni olayları neticesinde sancılı bir süreç yaşanmıştır.

Bölge insanı yerleşik hayata geçmeden önce dağlık bölgelerde mağaralarda ikamet etmişler ve tarımsal faaliyetleri öğrenmeleri ve toprakla iştilal etmelerinin sonucunda ilk şehir yerleşimi ve ilk tarımsal faaliyetinin yapıldığı Çayönü yerleşkesini kurmuşlardır.

Diyarbakır şehir merkezi ve çevresinde farklı dönemlere ait cami, peygamber kabirleri, kilise, medrese, okul, kütüphane, köprü, çeşme ve kale gibi eski eserler bulunmakta olup bunlar tarihi bir değer taşımaktadırlar.

Diyarbakır, bir eyalet olması nedeniyle idari amir olan vali ve çeşitli birimlerde görevli olan idare heyeti Diyarbakır'da kalmaktaydı. Elazığ, Siirt, Malatya ve Mardin şehirleri Diyarbakır'a bağlı idari birimler olarak yönetilmiştir.

1287(1870/1871) dönemine ait olan Diyarbakır salnamelerindeki verilere göre, Diyarbakır nüfusunu Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, Ermeni, Süryani, Keldani, Protestan ve

Rum olmak üzere toplam 21 372 kişiden oluşup bunların 9.814'ü Müslüman ve 11.558'i ise gayri Müslim nüfusunu oluşturmaktadır. Bu sayı, 1317–1319 (1901/1902) yıllarına gelindiğinde, nüfusun genel toplamı 470.760 kişiden oluşup, bunun 375.528'ini Müslüman ve 95.224'ünü ise Gayrimüslim nüfusunun oluşturduğu görülmektedir. Öyle ki, gelinen noktada Müslüman nüfusunda ciddi bir artış olduğu görülmektedir. Bunda Diyarbakır Vilayeti'nde yaşanan bulaşıcı (Veba&Kolera) hastalıklar ve 1895 senesinde yaşanan Ermeni olaylarının etkili olmuş gelişmelerdir.

Bu dönemde Diyarbakır'da Kürd ve Arap asıllı 9 tane büyük aşiret bulunmaktadır. Bunlar; Şemir, Tay, Şerobi, Bekari, Cuburi, Milli, Kika, Deori ve Kırgıcı diye bilinen ve nüfusları en az 5 000'den oluşan aşiretlerdir.

Diyarbakır'ın ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Ayrıca, sanayi ve sıvı ürünler ticareti de yapılmaktadır.

Diyarbakır'da devlete ait vergilerin toplanma işlemi vergi idaresi tarafından yürütülmüştür. Bu idarenin bulunmasından ötürü her yıl nizami olarak vergiler toplanmıştır ve herhangi bir sorunla karşılaşılmamıştır.

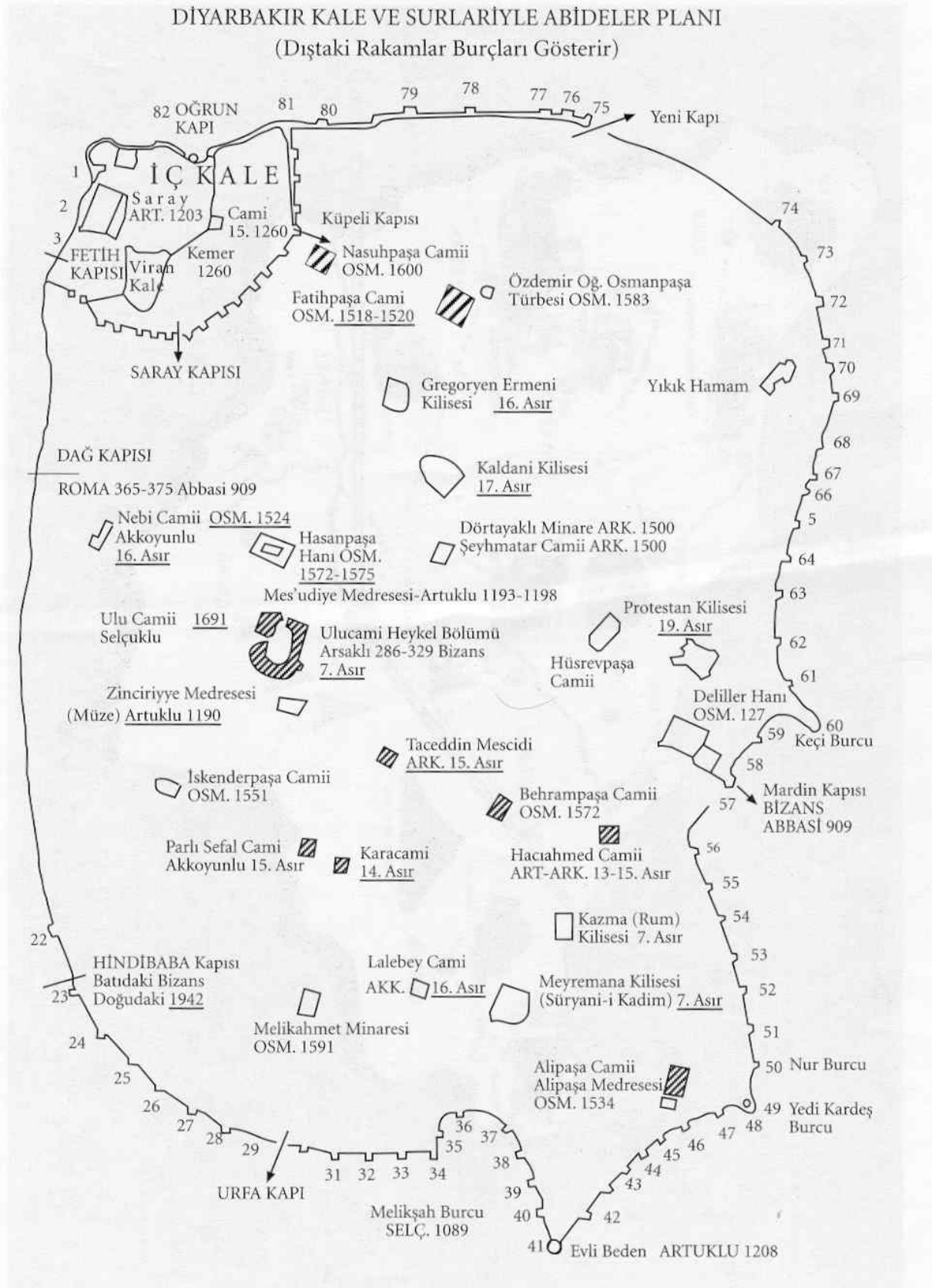
19. yüzyıl Diyarbakır'ında önemli bir eğitim sistemi bulunmaktaydı. Öyle ki, merkezde 3 büyük medrese, çeşitli erkek ve “kız” okullarıyla birlikte Gayrimüslim okulları ve de sanayi (zanaat) okulları vardır. Bu okullarda hem temel din eğitimi hem de, diğer bilimlere dayalı eğitim verilmektedir.

Diyarbakır, hem Doğu'nun hem de Batı'nın geçiş güzergâhında noktasında olması nedeniyle haberleşme ve ulaşım sistemi gelişmiştir.

Sonuç olarak Diyarbakır; farklı dinlerin ve medeniyetlerin bir arada var olabildiği ve İslamiyet, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi semavi dinlerin maddi ve manevi değerlerine ve eserlerine ev sahipliği yapmış olan önemli bir maneviyat merkezi olmuştur. Ayrıca krallar, azizler ve hükümdarlara ait tarihi yapılara sahip olan, Çin Seddi'nden sonra dünyanın ikinci geniş ve uzun surlarına ev sahipliği yapması ve bazı kayıtlara göre dünyanın ilk tarımsal faaliyetinin yapıldığı yer olan Diyarbakır; değişik isimler altında en eski tarihlerden günümüze sahip olduğu önemli coğrafi konumunun da etkisiyle bölgede hüküm süren birçok siyasi oluşumun ve medeniyetlerin önemli bir merkezi olmuştur.

EKLER:

EK-1 Diyarbakır Kale ve Surları, Abideler ve de tarihlerini içeren Plan²⁹⁴

²⁹⁴ İHH(İnsani Yardım Vakfı) Diyarbakır Şubesi Fotoğraf Arşivi

EK-2 1905 Yılına ait olduğu düşünölen ve Diyarbakır'ın idari heyetinin bir arada bulunduğu resim²⁹⁵

---

²⁹⁵ Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Fotoğraf Arşivi

EK-3 Diyarbakır'ın ilk yerleşim yeri olan Çayönü yerleşkesini gösteren resim²⁹⁶

---

²⁹⁶ İl Özel İdaresi Personeli H. Şahin Zorlu'nun Fotoğraf Arşivi

EK-4 1885 senesinde Diyarbakır'ın Kavs Köşkü'nün bahçesinde Müslim ve Gayrimüslim tanınmış kişilerin bir arada bulunduğu resim.²⁹⁷

Ön sıradakiler: 1. Terzi Mardik, 2. Şair Gülşenizade Ruşeni, 3. Düyunu umumiye başmüfettişlerinden Mihran Efendi, 4. Diyarbakır PTT eski müfettişlerinden Gülyar Efendi, 5. PTT yabancı dil muharebe memurlarından Kandullah Efendi. **Orta sırada oturanlar:** 1. Şair Ahmet Hayali, 2. Düyunu umumiye genel müfettişi Ali Bey, 3. Mehmet Bekki Bey, 4. Adliye müfettişi Salih Paşa, 5. Ceza Mahkemesi Reisi Abdurrahman Nacim Bey. **Arka sıradakiler:** 1. Diyarbakır Düyunu Umumiye Muhasebe eski Başkâtibi Hüseyin Vasfi Bey, 2. Diyarbakır İstinaf Mahkemesi Başkâtibi Ahmet Cemil (Asena) Bey, 3. Savcı yardımcılarında Musullu Hamdi Bey, 4. Diyarbakır Belediye eski başkanlarından Abdülhamid Niyazi (Çıkıntaş) Bey, 5. İcra memuru Çizmeciyan Fethullah Efendi. Bu onbeş kişiden beşi gayrimüslimdir. Bu güzel birlik ve beraberliği içeren resim 1895 senesi itibariyle düşmanlığa dönüşecektir (ikinci bölümde XIX. Yüzyılda Diyarbakır'da yaşananlar başlığı altında nedenleri belirtilmiştir).

²⁹⁷ Beysanoğlu, Şevket, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar)**, 2. c, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yay., Ankara, 1998. s. 710.

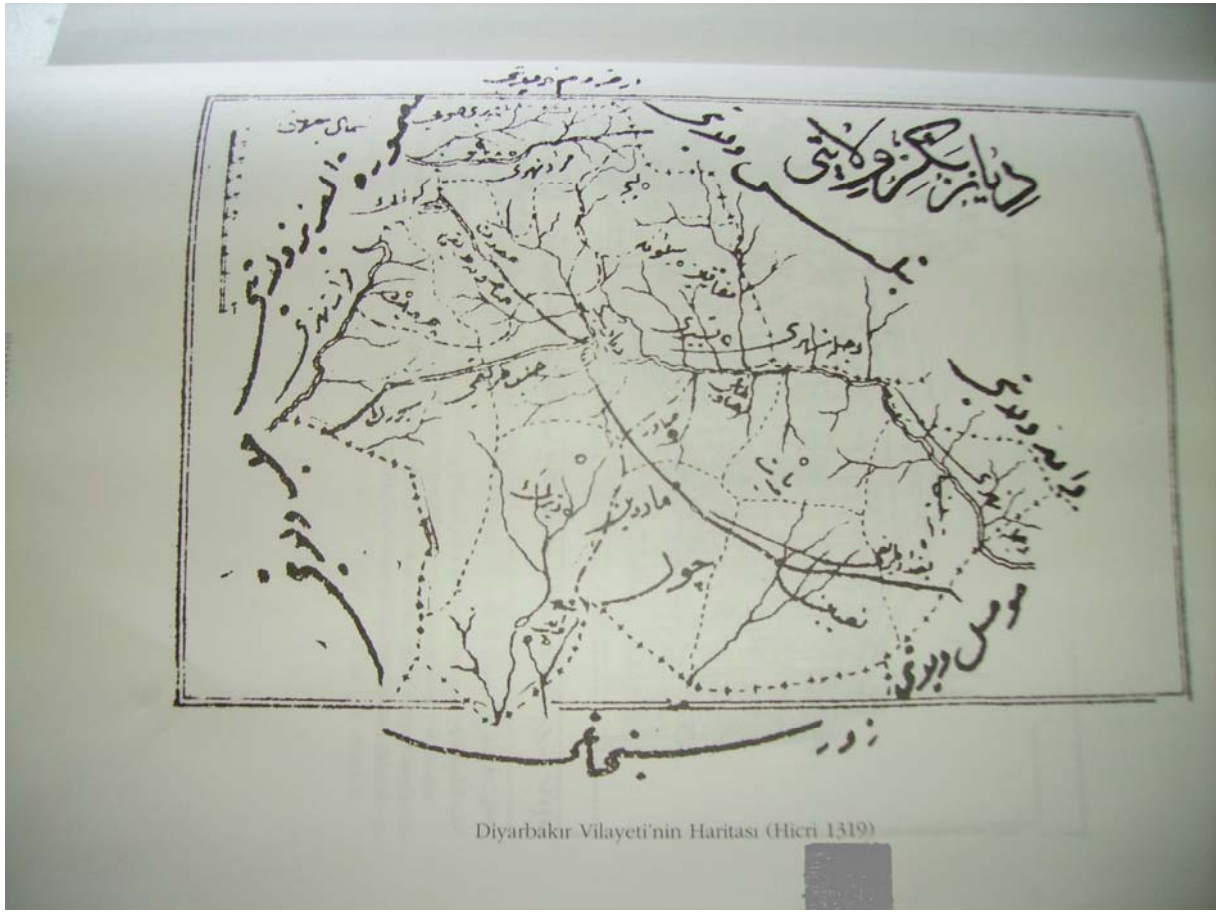
²⁹⁸ “2. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e – Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır**, Ekici, Cevat, (ed.), Pozitif Matbaacılık, Ankara, 2006. s. 41.

EK-6 Diyarbakır'da teşkil olunan Dakuri aşiretinden 40., Karakeçi aşiretinden 43. Süvari Hamidiye alaylarına verilen sancağın teslim töreni ve II. Abdülhamid dönemi Diyarbakır'da teşkil olunan Miran aşiretinden 49. Süvari Hamidiye Alayına verilen sancağın Diyarbakır Hükümet konağı önünde yapılan teslim töreni.²⁹⁹

²⁹⁹ Ekici, a.g.e, s. 62.

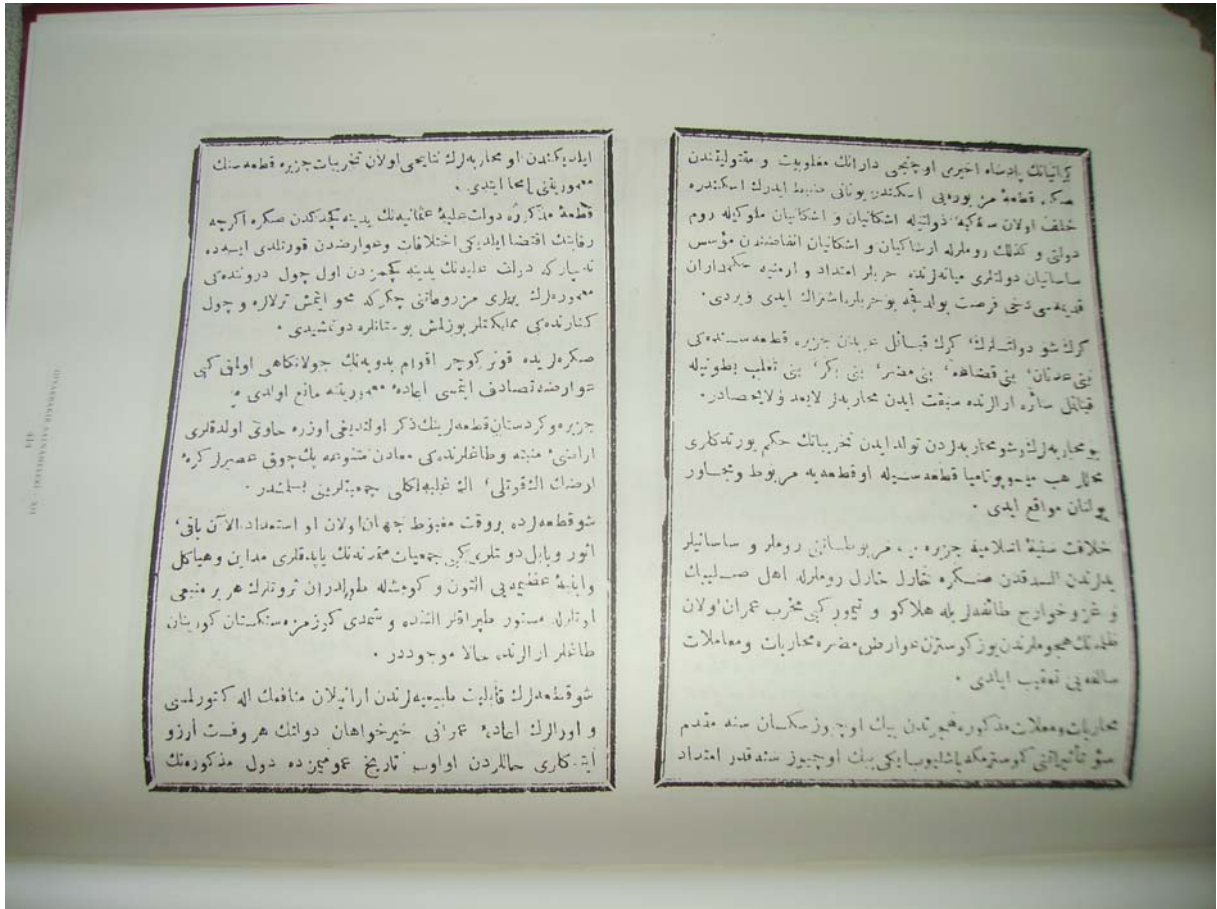
³⁰⁰ İzgöer, a.g.e, 5. c, s. 108.

³⁰¹ İzgöer, a.g.e, 3. c, s. 412.

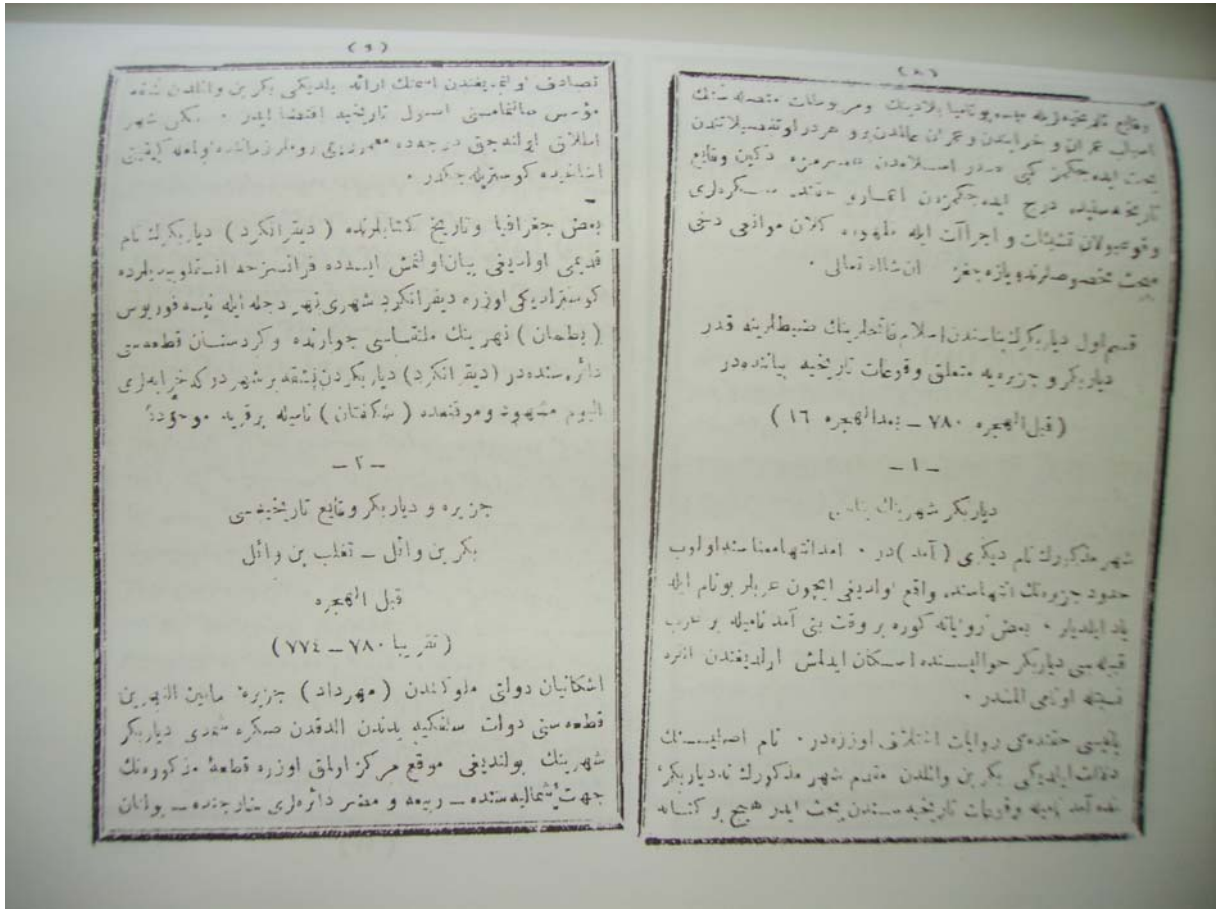
³⁰² Aynı eser, s. 413.

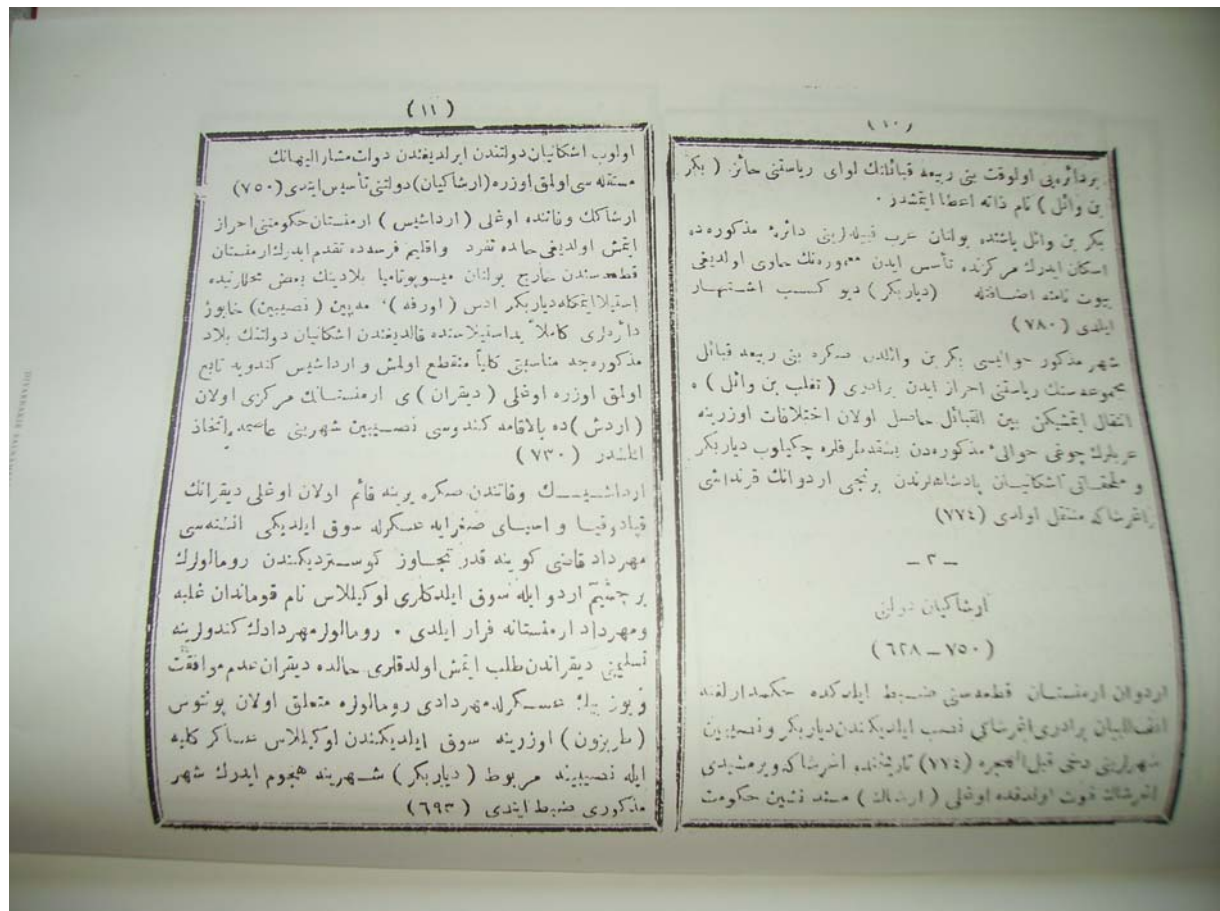
کتابتک پادشاه اخیر او چینی دارانک مملوویت و متولیتدن
 حکم قطعه من بودی اسکندر یونانی سینه ایدرک اسکندره
 خلف اولان سغکیه دولتله اشکانیان و اشکانیان ملوکله روم
 دولت و کتک رومله ارشاکیان و اشکانیان انقاضدن مؤسس
 ساسانیان دولتلی میانزنده حر بلر امتداد و ازمینه حکمداران
 قدیمی تخی فرصت بودجه بوخر بلر اشراک ایدی وردی .
 کرک شو دولتورک کرک قبائل عربدن جزیره قطعه سینه کی
 بنی عدنان بنی قضاذه بنی مضر بنی اکر بنی ثعلب بطولیه
 قبائل ساره ارالنده سبقت ایدن بحار بهز لایم ولایت صادر .
 بحار بهزک و شو بحار بهز دن تولد ایدن تخریباتک حکم پورتکلری
 بحار عب میو پونامیا قطعه سینه او قطعه به مر بوط و بحار
 پونان مواقع ایدی .
 خلافت سینه اسلامیه جزیره مر پونان روملر و ساسانیلر
 ایدرک السدندن سنکره خاارل خاارل روملره اهل صلیبک
 و غز و خوارخ طاقهدر به هلاکو و تیمور کبی مغرب عمران اولان
 طبعک هجو ملرندن یوز کوسر دن عوارض مضره بحاریات و معاملات
 ساله بی تعقیب ایدی .
 بحاریات و معاملات مذکور هجو ملر دن بیک اوچ روز سکان سنه مقدم
 سؤ تاتاری کوسر مکله ایشلر بویکی بیک اوچ یوز سنه قدر امتداد

ایلدن ایدرک او بحار بهزک تاجی اولان تخریبات جزیره قطعه سینه
 مور پنی ایدر .
 قطعه مذکور دوات علییه عثمانیهک بدینه کچرکدن صکره آکر چه
 رفایت اقتضا ایدرکی اختلافات و عوارضدن قورتلدی ایسه ده
 نسیار که درات عدایهک بدینه کچر دن اول چول درونده کی
 مور بهزک بیلری مزر و طانی چکر که شو ایش تر لاله و چول
 کنارنده کی عابکلر بوزلمش بو تانلره دوتاشیدی .
 صکره لیده قوز کوزر اقوام بدو بهنک جولانکاهی اولان کی
 عوارضه تصادف ایتی ایاده مور پنه مانع اولدی .
 جزیره و کردستان قطعه لیک ذکر اولدی بی اوزره حاوی اولد قلی
 ارانی منبه و طاقلرند کی مادن مشوره یک چوق عصر لکره
 ارضاک الک قوتلی ال غلبه اکلر چه بترین بلسدر .
 شو قطعه لده بوقت معبوظ جهان اولان او استمداد الا کن باقی
 انور و یابل دو نلری کچی جمعیات ممتدنهک باید قلی مداین و هیاتکل
 و ایله تعقیب بی التون و کوه شله طهر ادران ثروت لکر هر بر منبی
 اوتارک مسنور طبر اقر التاده و شندی کوزمر سنکستان کورستان
 طاقلر ازلنده حال موجوددر .
 شو قطعه لیک قایلن مایه بهر لیدن اران اولان منافک اله کنور لسی
 و اولرک ائاده عراقی شیر خواهان دوانک هر وقت آرزو
 ایشکاری حاللردن او اوب تاریخ عویمیزده دول مذکور مک

³⁰³ Aynı eser, s. 414.

³⁰⁴ Aynı eser, s. 415.

KAYNAKLAR

- Abidin, Zeynel, **Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü**, Diyarbakır Söz Matbaası, Diyarbakır, 2007.
- Akşin, Sina, (Haz.), **Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600–1908**, 3. C. 4. Basım, Cem Yayınevi., İstanbul, 1995.
- Bağlı, Mazhar, Binici, Abdulkadir. **Kentleşme Tarihi ve Diyarbakır Kentsel Gelişimi**, Bilim Adamı Yay., Ankara, 2005.
- Beysanoğlu, Şevket. **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (başlangıçtan Akkoyunlular'a kadar)**, 1–3. c, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yay., Ankara, 1998.
- Beysanoğlu, Şevket. **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, 1. c, San Matbaası., Ankara, 1997.
- Beysanoğlu, Şevket. **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, 2. c, San Matbaası., Ankara, 1997.
- Beysanoğlu, Şevket. **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, 3. c, San Matbaası., Ankara, 1997.
- Beysanoğlu, Şevket. **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, 1.c, (yeni ilavelerle 2. basılış) San Matbaası, Ankara, 1997.
- Beysanoğlu, Şevket. **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, 2.c, (yeni ilavelerle 2. basılış) San Matbaası, Ankara, 1997.
- Beysanoğlu, Şevket. **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, 3.c, (yeni ilavelerle 2. basılış) San Matbaası, Ankara, 1997.
- Beysanoğlu, Şevket. **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, 4.c, (yeni ilavelerle 2. basılış) San Matbaası, Ankara, 1997.
- Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, Kılıçoğlu, S. Araz., N. Devrim, H., Meydan-Larousse, (ed.) 3. C, Meydan Yay., İstanbul.
- Demir, Ahmet, **İslamın Anadolu'ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu İlleri)**, 2. Baskı, Kent Yayınları, İstanbul, 2008.
- Diyarbakır Salnameleri**, İzgöer, A. Zeki, (haz) Cilt. 1–5, Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul, 1999.
- Doğan, Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, 7. B, Rehber Yayınları., Ankara, 1990.
- Emiri, Ali, **Osmanlı Vilayeti Şarkiyesi (Doğu Vilayetleri)**, İlahiyat yayınları., Ankara, 2005.
- Gabriel, Albert, **Diyarbakır Surları**, (çev: Kaya Özsezgin), Diyarbakır Tanıtma, Ankara, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yay, 1993.

- Gökalp, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, Akvaryum Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Gökalp, Ziya, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Akvaryum Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Gökalp, Ziya, **Türk Medeniyeti Tarihi**, Güneş Matbaacılık, İstanbul, 1976.
- http://tr.wikipedia.org/wiki/Hamidiye_Alaylar%C4%B1 (13.04.2011)
- İlhan, M. Mehdi, **AMİD(Diyarbakir)**, T.T.K., Ankara, 2000.
- Işık, İhsan, **Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi**, 5. C, Elvan Yayınları, Ankara, 2007.
- İslam Ansiklopedisi- İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügati**, Adıvar, A., R. Arat., A. Ateş, İ. Yazıcı, (ed.) 3. C, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul, 1963.
- Karaca, Mevlüt, **Osmanlıca Türkçe Lügat**, Hisar Yayınevi, İstanbul.
- Korkusuz, Şefik, **Seyahatnamelerde Diyarbakir**, Kent Yay, İstanbul, 2003.
- Melek, Ali, Demir, Abdullah, (ed.) **Dini Değerleri İle Diyarbakır**, Diyarbakır İl Müftülüğü Yay., Diyarbakır, 2009.
- Ocak, Esmâ, **Duvar İçindeki Diyar (Diyar-Be-Kir)**, 1. C, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay, İstanbul, 1998.
- Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu**, "Bildiri Özetleri" 15-17.11.2006 Class Hotel, Diyarbakır, Pozitif Matbaacılık, Ankara, 2006.
- Ö. Göçkün, **Hususi Mektuplarına Göre Ziya Gökalp'ın hayat Görüşü**, İletişim yayınları, İstanbul, 1992.
- "Süleyman Nazif" http://tr.wikipedia.org/wiki/S%C3%BCleyman_Nazif, (13.02.2011)
- Şimşek, Mehmet, **Amid'den Diyarbakir'e Eğitim Tarihi**, Kent Yay, İstanbul, 2006.
- Yediyıldız, Bahaeddin, Tomenendal, Kerstin, (ed.) **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır**, 1-3. C, Pozitif Matbaacılık, Ankara, 2008.
- Yılmazçelik, İbrahim, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)**, TTK Basımevi, Ankara, 1995.
- Tanıl, Bora, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, "Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi" 1. Bsk, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, 9. C, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, 28. C, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, 36. C, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.

Yatkın, Abdulaziz, **Açık Hava Müzesi Diyarbakır**, Arkadaş Matbaa, Diyarbakır, 2007.

I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri 20–22 Mayıs 2004 Diyarbakır, Kankal, Ahmet, Taş, K. Ziya, (haz.) O.R.B Organizasyon, İzmir, 2004.

I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu, 25–27 Mayıs 2009, Öztürk, Yener, Haspolat, Kenan, (ed.) Türkiye Diyanet Vakfı Yay, Ankara, 2010.

2. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e- Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır”, Ekici, Cevat, (ed.), Pozitif Matbaacılık, Ankara, 2006.

ÖZET:

Diyarbakır, dünyanın önemli tarihi ve kültürel şehirlerinden biridir. Diyarbakır'da dört büyük semavi dinlere ait ibadet yerleri ve Çin Seddi'nden sonra gelen ikinci büyüklükteki tarihi surlar bulunmaktadır. Ayrıca Diyarbakır'da, Nebiler-Azizler ve Krallar-Hükümdarlara ait kabirler ve de en eski tarihlerden günümüze kadar ulaşan eski yerleşim yerlerinden Çayönü, Halançemi Tepesi, Mirkaleyn Mağaraları ve Eğil Kalesi'nde bulunan yerleşkelerin olması Diyarbakır'ı adeta bir açık hava müzesine dönüştürmüştür. Diyarbakır'ın bu tarihi özelliğinden ötürü daha keşfedilmemiş ve araştırılmayı bekleyen birçok özelliğinin bulunduğu inancıyla biz de, "Osmanlı Salnameleri'ne Göre Diyarbakır (1869-1905)" başlıklı tezimizi hazırlamayı uygun bulduk. Bu tezimiz dokuz bölümden oluşmaktadır. Tezimizin ana bölümlerine başlamadan önceki kısmında salnamenin kelime anlamının ne olduğu, yazımının ne zaman başladığı ve kaç çeşit salnamenin bulunduğu ile ilgili bilgiler yer alacaktır. Birinci bölümümüzde, Diyarbakır'ın ismi, coğrafyası ve iklimi hakkındaki bilgilere yer verilecektir. İkinci bölümde, Diyarbakır'ın XIX. Yüzyıla ve XIX. Yüzyıldan günümüze kadar ki tarihi bilgilere detaylı bir şekilde yer verilecektir. Üçüncü bölümümüzde, Şehircilik(Şehir yerleşimi ve Diyarbakır'da bulunan eski eserler) hakkında bilgiler ifade edilecektir. Dördüncü bölümümüz, İdare(Merkezi teşkilat, Devlet erkânı, Merkeze bağlı birimler ve görevli memurlar) hakkındaki bilgileri ihtiva edecektir. Beşinci bölümümüz, Nüfus(Müslümanlar ve Gayrimüslimler) hakkındaki bilgilere değinilecektir. Altıncı bölüm, Toplum(Aşiretler ve cemaatler) ile ilgili sosyal ilişkilere yer verilecektir. Yedinci bölüm, Ekonomi(Tarım, hayvancılık, sanayi ve ticaret, su ürünleri ve vergi sistemi) hakkındaki bilgiler ifade edilecektir. Sekizinci bölüm, Eğitim ve kültür(Eğitim sistemi ve kültür kurumları) ile ilgili bilgilere değinilecektir. Dokuzuncu ve son bölümümüzde ise Haberleşme ve Ulaşım(Haberleşme idaresi, posta telgraf ve tarifeleri ve de ulaşım) bilgileri hakkında detaylı bir şekilde yer verilecektir.

ABSTRACT

Diyarbakır is one of the important historical and cultural cities of the World. There are so much worship place of the four celestial religions and a huge and long within the Diyarbakır. Also, there are so many tombs of the Prophets-Saints and Kings-Rulers. Diyarbakır city was to turn to an open air museum owing with its richness Çayönü Settlement, Halançemi Hill, Mirkaleyn Caves and Egil Castle's Settlement. There were so many explored and waiting to be handled important historical worthies in Diyarbakır. For this reason, we prepared our thesis titled "According to Ottoman Annual, Diyarbakır (1869-1905)". Our thesis included nine sections. Before starting to handle the text there will be information about explaining is the meaning of annual, when it was written and how many different annual exist. In our first section, we will give information about the name of Diyarbakır, its geography and climate. Second section, detailed information will be given about the history of Diyarbakır from the beginning to the first years of the 20th Century. Third section will offer information about town planning and historical places in Diyarbakır. The fourth section will contain information about administrative organization and related structure. The fifth section will touch on issue of populations. Sixth section will be about social structure. Seventh section will deal with economy (agriculture, stockbreeding, industry and trade, water produces and tax system). Eighth section will be about education and culture (education system and cultural institution). In the last and ninth section will give detailed information about communication and transportation (communication's management, the price list of post and telegraph and transportation) and its going to be displayed.